

117.1759

22

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. évfolyam

1980

1338

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

96. ÉVF. 1980/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatra szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1980.

XCVI. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő),
HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN,
TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bitskey István</i> : Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában	1
<i>Borsa Gedeon</i> : Az első, aranyfestékekkel készült nyomtatvány és annak magyar vonatkozásai	217
<i>Lengyel András</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935–1936)	370
<i>Mészáros István</i> : Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei	350
<i>Sáráné Lukátsy Sarolta</i> : Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége	33
<i>Szentimrei Mihály</i> : Közművelődési könyvtár Sárospatakon a reformkorban	15
<i>Szentmihályi János</i> : Egy könyvtárosi életpálya és tanulságai (Emlékezés Kózhalmi Bélára)	109
<i>Szlatky Mária</i> : Magyar nyelvű, kéziratos orvosló könyvek a 17. századból	131
<i>Turczel Lajos</i> : A csehszlovákiai magyar irodalom visszhangja a két világháború közti magyarországi szocialista sajtóban	149
<i>Varga Sándor</i> : Petrik Géza Magyarország bibliográfiája 1712–1860. című munkájának kiadástörténete	264
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. I. Náprági Demeter könyvtára	117
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. — II. Az „erdélyi” gyűjtemény. — III. Győri könyvtulajdonosok	230
<i>Vásárhelyi Judit</i> : A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Gyórhöz nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei	325

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Az 1519. évben nyomtatott Gellért-legenda	377
<i>Csapodiné Gárdonyi Klára</i> : Ismeretlen korvina-ősnymtatvány Uppsalában	280
<i>Dán Róbert</i> : Tótfalusi Kis Miklós grúz betűi	396
<i>Erdélyi Ilona, T.</i> : „Rablókiadás”, szerzői jog és könyvvárosi morál 1847-ben	288
<i>Fekete Csaba</i> : Mikor került a könyvtárba? A provenientia sajátosságai a Debreceni Református Kollégium régi állományának két kötetével kapcsolatban	52
<i>Fried István</i> : A magyarországi bolgár nyomtatványok	165
<i>Fukász György</i> : Könyvet gyűjtő munkásokról	175
<i>Gömöri, György</i> : Magyar szerzők művei a XVI. század végi Angliában	391
<i>Hegyi Ferenc</i> : Klohammer János 18–19. századi geometra-hidraulika könyvtára	60
<i>Indali György</i> : Jankovich Miklós előfizetési felhívása tervezett bibliográfiája tárgyában	163
<i>Jegorov, Jevgenyij</i> : Szabó Ervin dedikált művei egy moszkvai könyvtárban	294

<i>Kőhegyi Mihály</i> : A kecskeméti könyvtár és múzeum önállósulásának története egy Móra-level tükrében	69
<i>Lengyel András</i> : Adalék a hódmezővásárhelyi birtokos parasztság olvasási gyakorlatához (1914—1915)	72
<i>Madas Edit</i> : Egy 15. századi karthauzi kórus-lectionarium töredékei az Egyetemi Könyvtárban	156
<i>Madas Edit</i> : A kódex-lapok írástükrének geometriai arányai	385
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A bécsi Állami Nyomda román könyvkiadási tervei az 1840-es években	56
<i>Soltész Zoltánné</i> : A 16. századi nyomdász-anonymitás okairól, újabban meghatározott Peypus-nyomtatványok alapján	42
<i>Szabó András</i> : Teleki Pál (1677—1731) emlékkönyve	282
<i>Szabó András</i> : Adatok a vizsolyi nyomda történetéhez	394
<i>Szemző Piroska, D.</i> : Díszpolgárság egy album kiadásáért	168
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Magyar Athenas 1787-re tervezett bővített új kiadásáról	159

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Barcza József</i> : Melius utalásai egy elveszett könyvére (Várad, 1566.)	296
<i>Borsa Gedeon</i> : 1596. évi bártfai „Neue Zeitung” és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások	76
<i>Borsa Gedeon</i> : A vimpáci ferences nyomda és annak újabb terméke 1595-ből	178
<i>Szabó Géza—Szelestei N. László</i> : Töredékek Csáktornyai János műhelyéből (Debrecen, 1593.)	301
<i>Takács Béla</i> : Az ismeretlen 1699-es debreceni kalendárium	309

FIGYELŐ

<i>Ferenczi László</i> : 25 éves a Studies on Voltaire	93
<i>Haiman György</i> : Tipográfus találkozó Keszthelyen	90
<i>Kókay György</i> : A magyar sajtótörténet kettős jubileuma	186
[<i>Lengyel András</i>] <i>L. A.</i> : Bálint Sándor (1904—1980)	399
<i>Lengyel András</i> : Periszkóp 1925—1926.	403
<i>Sobolewska, Elżbieta</i> : A lengyel Széchényi Ferenc	401
<i>Staud Géza—Kilián István—Varga Imre</i> : A hazai iskoladrámák feltárása	199
<i>Staud Géza</i> : Nemzeti Játékszíni Tudósítás	399
<i>Sziklay László—Fülöp Géza</i> : A magyar sajtó története I. 1705—1848.	187
<i>Tapolcainé Sárany Szabó Éva</i> : A tatabányai Szinnyei Kör	92

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben. Összeáll. <i>Heltai János</i>	405
--	-----

S Z E M L E

Van der Heide, A.: Hebrew Manuscripts of Leiden University Library. Leiden, 1977. (<i>Scheiber Sándor</i>)	212
Belifante, J. C. E.: Joods Historisch Museum — Jewish Historical Museum. Haarlem, 1978. (<i>Scheiber Sándor</i>)	317
Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	205
Bitskey István: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Bp. 1979. (<i>Kibán István</i>)	99
Dán, R.: Accumulated Index of Jewish Bibliographical Periodicals. Bp. 1979. (<i>Scheiber Sándor</i>)	105
Ein kurzweilig lesen von Dil Ulenspiegel. Hasonmás kiad. Leipzig, 1979. (<i>Soltész Zoltánné</i>)	212
Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	96
Haiman György: A Kner család és a magyar könyvművészet. Bp. 1979. (<i>M. Varga Mária</i>)	313
Kovács, Elisabeth: Ultramontanismus und Staatskirchentum im Theresianisch-jose- phinischen Staat. Wien, 1975. (<i>Rosdy Pál</i>)	210
Krúdy Gyula. Bibliográfia. 1892—1976. Összeáll. Gedényi Mihály. Bp. 1978. (<i>Széles Klára</i>)	208
Kun, Éva: Die Theaterarbeit von Sándor Hevesi. Ungarns Beitrag zur Reform des europäischen Theaters im 20. Jahrhundert. München, 1978. (<i>Staud Géza</i>) ...	209
Mały słownik pisarzy węgierskich. Warszawa, 1977. (<i>Csapláros István</i>)	318
Melius Péter: Herbarium. Bev., Szabó Attila. Bukarest, 1979. (<i>Szlatky Mária</i>) ...	316
Mercurius Veridicus 1705—1710. Bev. és jegyz. Benda Kálmán. Ford. Kenéz Győző. Bp. 1979. (<i>Hopp Lajos</i>)	310
A Mindenes Gyűjtemény repertórium 1789—1792. Összeáll. Tapolcainé Sáray Szabó Éva. Tatabánya, 1979. (<i>Fülöp Géza</i>)	206
Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974/1975. Bp. 1978. (<i>Tóth András</i>) ...	97
Polányi Károly 1886—1964. Bibliográfia. Szerk. Bóna Márta. Bp. 1979. (<i>L. A.</i>) ...	103
Sammler, Fürst: Gelehrter Herzog August zu Braunschweig und Lüneburg 1579— 1666. Braunschweig, 1979. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	103
Škafar, Ivan: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919. Ljubljana, 1978. (<i>Fried István</i>)	106
Takács Béla: A sárospataki nyomda története. Bp. 1978. (<i>Heltai János</i>)	101
Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. (<i>Körmendy Kíngá</i>)	311

NÉVMUTATÓ

- Abafi-Aigner Lajos 265, 266, 278
 Ábel Jenő 158
 Abrahamides, Izák 130
 Ábrányi Emil 319
 Ábrányi M. István 285
 Achenwall, Gottfried 361
 Ács Gedeon 19
 Acsády Ignác 340
 Ádám Mihály 290
 Adelung, Johann Christoph 65, 67, 285
 Ady 72, 111, 152, 320
 Agens Nagy Sámuel 162
 Ágost, I. (választéfejedelem) 44
 Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 127, 157, 158, 346
 Agricola 127, 246
 Aistleitner József 118, 246, 263
 Aiszkülosz 94
 Alaghy György 394
 Alaghy János 394
 Alaghy Judit 394, 395
 Alaghy Menyhért 394, 395
 Alantsee, Lukás 43
 Alberti, Leon Battista 281
 Albertus Magnus 130, 132
 Albinus, Bernhardus 286
 Albó, József 299
 Albu, Corneliu 318
 Albu, N. 58
 Alszegehy Zsolt 199, 350
 Alszegehy Zsoltné 200, 203
 Alvarez, Emanuel 352, 355, 362, 363, 366
 Alvinci Péter 3—5, 7—9, 99
 Amade László 319
 Amann, Klaus 406
 Ambrosius 244
 Ambschell, Antonius 68
 Andersen (Hans) 38
 Andics Erzsébet 59
 András Edit 407
 Andrásfi Gyula 408
 Andreánszky István 149, 151
 Andreas Pannonius 158
 Andreas (praepositus Chasmensis) I. Csézi András
 Andrzejewski 320
 Angelio, Pietro 234
 Angyalfi András 24
 Anna (királynő, II. Ulászló felesége) 383
 Antal Lajos 406
 Anti János 28
 Antonius 127
 Ányos Pál 319
 Apáczai Csere János 4, 11, 131, 132, 146
 Apafi Mihály, II. 285, 287
 Apophthegmata 246
 Appianus 127
 Apponyi Antal György 403
 Apponyi Rudolf 98
 Apponyi Sándor 77, 79, 82—89, 98
 Áprily 320
 Aquinoi Szent Tamás 100, 127, 129
 Aragoniai János 159
 Arany János 74, 75, 173, 290, 320
 Arany László 173
 Arányi Erzsébet 144
 Aranyszájú Szent János I. Joannes Chrysostomus
 Arató Endre 192
 Aratus 280
 Archipenko 403
 Aristotelész 127, 129, 246, 325, 345, 349
 Arndt, Johann 105
 Arnold, Matthew 94
 Athanasius 127, 244
 August (herceg) 103—105
 Augustinus I. Ágoston
 Avicenna 146, 263
 Babóthy (Babodi) Balázs 377, 378, 381, 382
 Babóthy család 325
 Babudinus Pannonius, Blasius I. Babóthy Balázs
 Bacher Vilmos 106
 Bácsmegyei György 325
 Baditz Ottó 174
 Badirx 94
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 370—376
 Bajor Gizi 210
 Bajtay Antal 60
 Bajza József 25, 26, 191, 197, 321, 400, 408
 Bakács István 333
 Bakócz Tamás 381, 382, 406
 Bakos József 28
 Baktisi László 28
 Balásfi Tamás 9

- Balassa Brunó 350
 Balassa István 127, 345
 Balassi Bálint 2, 301, 304—308
 Balázs Béla 314
 Balázs István 24
 Bálint Sándor 399
 Balku Mihály 285, 287
 Balla Antal 65
 Ballagi Aladár 78, 79, 82, 85, 86
 Balogh Edgár 320
 Balogh Ferenc 55, 296
 Balogh Jolán 222
 Baloghy István 165
 Balsaráti Vitus János 133
 Balzac 93
 Bán Imre 4, 10, 13
 Bánáti Oszkár 153, 154
 Bandkie 401
 Bánffi Losonci Ferenc 392, 393
 Bánffy Miklós 210
 Banfi, Florio (= Holik Flóris) 377, 381, 382
 Bánki Gyula 410
 Bányai János 408
 Bányai Pál 153
 Barabás Gyula 151
 Barabás Miklós 175
 Barakonyi Borbély Márton 135
 Baranyai Julia 19
 Barcsay Abrahám 320, 322
 Barcza József 8, 9, 296—301, 406
 Barczafalvi Szabó Dávid 17
 Barit, G. 57, 58
 Barlay Ö. Szabolcs 410
 Baross Gábor 267
 Baróti Dezső 407
 Baróti Szabó Dávid 16, 206
 Barr 93
 Barta András 209
 Barta Lajos 153
 Bartalus István 170
 Bartha Lajos, ifj. 409
 Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 242
 Bartoniek Emma 6
 Basire, Isaac 410
 Basta 87, 237
 Bata Imre 408
 Batári Gyula 408, 411
 Báthori András 118, 230, 231, 234
 Báthori Gábor 3, 4, 6, 119
 Báthori István, ecse di 342, 392, 394
 Báthori István (somlyói) 5, 6, 126, 234, 244
 Báthori Kristóf 234, 349
 Báthori Miklós 349
 Báthori Zsigmond 82, 84, 118, 230, 234, 393
 Bátorkeszi F. János 285
 Batsányi (János) 197, 207
 Batowski, Henryk 321
 Batta Pál 20
 Batthyány, Boldizsár 410
 Batthyány Ervin 110
 Batthyány Ferenc 130
 Batthyány József 211
 Baumann, Walter 43
 Bawmann, Georgium 85, 86
 Bayer József 199
 Beatrix (királyné, I. Mátyás felesége) 159, 220, 222, 223
 Beckmann, H. 286
 Beda 127, 158
 Bedy Vince 117, 247, 249, 250, 252, 254, 259, 260, 327
 Beimel József 289, 291
 Bekes Gáspár 342
 Bél Mátyás 188, 354, 358, 363, 367
 Béládi Miklós 408
 Belidor, B. J. 65, 67, 69
 Belifante, J. C. E. 317—318
 Belnay 205
 Benczur Béla 175
 Benczur Gyula 173, 174
 Benda Kálmán 1, 3, 44, 101, 186, 187, 205, 298, 300, 309, 310, 407
 Bendefy László 63
 Benedek Marcell 210
 Beniczkyné Bajza Lenke 73—75
 Benkő József 162
 Benkő Samu 159, 161
 Benzing, Josef 44, 47
 Beöthy Zsolt 170, 274, 319
 Bercsenyi (Miklós) 310
 Berczeli Károlyné 98, 200, 400
 Berczky László 110
 Beregszászi 127
 Beregszászy Nagy Pál 17
 Berg, Adam 82
 Berkeszi István 166
 Berkó Sándor 149, 153
 Berlász Jenő 97, 117, 410
 Bernát, Szent 55
 Bernáth (alispán) 16
 Bertramus, Antonius 393
 Berzeviczy Albert 174, 274
 Berzeviczy család 400
 Berzeviczy (Gergely) 205
 Berzeviczy Vince 399, 400
 Berzsényi Dániel 98
 Besler, G. 51
 Bessenyei (György) 16, 205, 320
 Besterman, Theodore 93—95
 Bethlen Gábor 1—14, 80, 81, 88, 89, 118, 180
 Bethlen István 11
 Bethlen Mihály 283—285
 Bethlen Miklós 283, 288, 319
 Beythe András 131, 135, 137, 138, 143
 Beythe István 345
 Bezdán Sándor 411
 Bezdechi, Ștafan 318
 Bèze, Theodore 127, 391
 Biasini Mariska 174
 Bibó István, id. 411
 Bienkowska, Danuta 318
 Bion, J. Th. 65
 Bion, Nic. 65, 67
 Birkás Endre 98
 Bíró György 53
 Bíró Margit 396

- Bíró Mihály 409
 Bíró Zoltán (álnév) l. Fábry Zoltán
 Bisztray Gyula 119
 Bitskey István 1—14, 99—101
 Bittó Titusz 62, 64
 Björkbom, Carl 396—398
 Blandrata György 299
 Blasius Gregius 236, 244
 Blau Lajos 106
 Bloch Mózes 106
 Blumgrund Naftáli 106
 Bobalius, Franciscus 326
 Bocatius János 4
 Bock, Hieronymus 133
 Bock, Michael 304, 307, 308
 Boeskaï István 1—4, 6, 14, 88, 118, 119, 180
 Bod Péter 159—163, 394
 Bóday Pál 34, 38, 71, 408
 Bodnár István 149
 Bodó János 67
 Boehmer 51
 Bohatta 158
 Boileau 94
 Bojti Veres Gáspár 4, 6
 Bondor József 92
 Bonfini 346
 Bongarsius 263
 Bónis György 381
 Bonneville 94
 Borbíró Virgil 329
 Boris, Bálent 406
 Bornemisza Boldizsár 230
 Bornemisza Péter 306—308
 Boros Dezső 173
 Borovszky Samu 54, 166, 381
 Bors Gedeon 76—89, 98, 113, 131, 178—
 185, 217—229, 277, 297, 301, 302, 305,
 377—384, 395, 406, 407, 410
 Borsody István 152
 Borsos Péter 244
 Borsos Sebestyén 236
 Bortnyik Sándor 403
 Borzsák István 16
 Bos, Lambertus 365
 Bote, Hermann 213
 Botero 263
 Botta István 317
 Bottaglia 94
 Boxbart, Johann 65
 Böcker, Johann Heinrich 287
 Böhl, Eduard 298
 Bölöni Farkas 30
 Bölöny József 411
 Börzsönyi Literatus Máté 333
 Brahm, Albert 68
 Bráncsai 403
 Braun (báró) 402
 Braun, T. E. D. 94
 Brecht 210
 Bredenburg, Johannes 286
 Brenz, Johannes 217
 Brewer 101
 Brodarius 318
 Brody Henrik 106
 Brook 210
 Brumfitt 93, 94
 Brun, Marcelin Aimé 217
 Brunfels, Otto 133
 Brutus János Mihály 244
 Bubnich Mátyás 263
 Budai Ézsaiás 16, 52
 Budai Parmenius István 391
 Buday György 315
 Buday Jenő 409
 Bullinger 298, 300, 301
 Bunyitay Vince 381
 Burchard de Volder 286
 Burgio, Antonio 383
 Burján Pál 24
 Burmann, Peter 286
 Busa Margit, V. 98, 200, 203
 Buxtorfius, Johannes Jacobus 287
 Buzinkay Géza 408
 Büchler Adolf 105, 106
 Büsch, Johann Georg 357
 Cabanes Bazil 326
 Calixt, Georg 105
 Callmer, Christian 281, 282
 Calvin, I. Kálvin
 Campegius Vitringa 284, 286, 287
 Canisius 99, 344
 Carpe Mihály 67
 Cartagena 262
 Čaplovič, Ján l. Csaplovics János
 Casoni, Guido 377
 Cecilia Renata (osztrák főhercegnő) 9
 Cellières, Laurent de 364
 Cendrars, Blaise 403
 Ceppan, Oskár 192
 Cézanne 149
 Chłędowski, Casimir von 378
 Chompré, Pierre 362, 363, 365
 Chrobák, Dobroslav 192
 Chrysostomus l. Joannes Chrysostomus
 Cicero 218
 Cicogna, Emmanuele Antonio 377, 382
 Clausberg 65
 Clemens (episcopus Severiensis) l. Gyulai
 Kelemen
 Clichtoveus 246
 Coccejus, H. 286
 Coccejus, Samuel 286
 Cocteau, Jean 403
 Coelius Gergely 263
 Collijn, Isak 280
 Colonia, Dominicus de 365, 366
 Comenius 12, 13, 101, 368
 Congden, Lee 103
 Copinger 225, 229
 Cordus, Valerius 134
 Cornea, P. 57, 58
 Corsini 65
 Coster, Charles de 213
 Craig 210
 Cresbia b. Izsák Ha-Nakdan 317

- Csáder László 153
 Csáki Miklós 382
 Csáktornyai János 301—308
 Csáky Tivadar 399, 400
 Csanádi János 392
 Csanda Sándor 405
 Csaplovics János 191
 Csapodi Csaba 219, 220, 222, 263, 305, 345
 Csapodiné Gárdonyi Klára 280—282
 Császár Elemér 199
 Cseh (Boehm) Márton 131
 Csengeri K. L. Péter de Várad 285
 Csengery Antal 319
 Csepcsányi János 345
 Cserei Mihály 284
 Cserépfalvy Imre 407
 Csétényi János 263, 345
 Csézi András 378, 381, 382
 Csik Mihály 411
 Csiky Gergely 171, 320
 Csinszka (Bonca Berta) 320
 Csohány 16
 Csók István 174, 175
 Csokonai Vitéz Mihály 16, 17, 26, 407
 Csoma Mihály 20, 28
 Csonka Csaba 408
 Csontos János 344
 Csulák Mihály 409
 Csüry István 407
 Culley, G. R. 94
 Curtius 5
 Cygielska-Guttman, Elżbieta 318
 Cyprián, Bazylík 319
 Cyprianus 127, 344
 Cyrillus 127
 Czakó Ambró 112
 Czakó Zsigmond 26
 Czellárné Csiba Judit 346, 406
 Czirbusz Géza 166
 Czögler Kálmán 36
 Czuczor Gergely 26, 319, 369
 Czwittinger 160, 163

 Dachs, Karl 218
 Dallos László 151
 Dan, O. M. 318
 Dán Róbert 101, 105, 106, 299, 396—398, 407, 410
 Danckelmann, Eberhard Christoph 284, 286
 Dániel Arnold 110
 Daniss Győző 408
 Darabos Ferenc 345
 Darabos Pál 411
 Darjes 65
 Darkó (István) 152
 Darmay Viktor 319
 Darmstadt, József van 318
 Darvas József 150, 151, 155
 Datschitz, Georg Jacob von 86
 Daubmann, Hans 44
 Dávid Ferenc 298—300, 123
 Dávid Károly 171
 Debreceni Szappanos János 3
 Debreczeni István 285
 Decsi Czimor János, Baranyai (Joannes Deczius) 392, 393
 Dedec (Dedek) Crescens Lajos 159
 Dee, John 410
 Delagardie, Magnus Gabriel 281
 Delisle, Léopold 109
 Demkó Kálmán 134
 Denis, Michael 109
 Derecskei János 244, 246
 Dersffy István 133
 Dersffy Orsolya 395
 Dersffy Potentia 133
 Dersi Tamás 187, 194
 Déry Tibor 403
 Déryné 400
 Dészalvi Simon Mihály 285
 Desseffy Aurél 197
 De Tournadre 37
 Dévai Csáki Miklós 285
 Dezsényi Béla 186, 187, 194, 195
 Diadochus, Proclus 280
 Diderot 210
 Diehl, Robert 224
 Dienes László 109—112
 Dienes Sámuel 360
 Dilbaum, Samuel 78
 Dimién Pál 285
 Dimitrescu, D. 398
 Diodoros Siculus 127
 Diószegi G. Mihály 285
 Diószegi P. Sámuel 285
 Dioszkorides (Dioscurides, Pedanius) 132, 133, 156
 Dlohulczky János 62, 63
 Dobrossy István 408
 Dobrowsky Ágost 274, 275, 278
 Doby Ferenc 170
 Domanovszky Sándor 16
 Dózsa 382, 383
 Döbrentei Gábor 26, 197
 Dömötör Tekla 199, 203
 Dörnyei Sándor 113
 Drábik Miklós 13
 Drachen, Johan 51
 Draconites, Johann 43, 46
 Draskovich Ádám 345, 346
 Draskovich Mátyás 260, 263
 Drauth, Simon 285
 Dresser, Mattheus 395
 Dokoupil, Vladislav 228
 Duchon Menyhárt 101
 Duczynska Ilona 103
 Dugonics András 60
 Dumas (père) 72
 Duse 210
 Dusich Mátyás 263
 Dümmerth Dezső 188, 200
 Dürer, Albrecht 81, 87

 Ebeczky Imre 345
 Ebeczky Sámuel 310
 Ebert, Friedrich Adolf 109, 164

- Ebert, Johann Jakob 356
 Eckhardt Sándor 2, 10, 246, 304, 307, 308, 342, 395
 Eckstein Fridrik 192
 Ecsedy Judit, V. 98, 102
 Égető Péter 73—75
 Eggenberger József 24
 Ehinger, Elias 218
 Eisler Mátyás 106
 Elek László 407
 Eleonóra (királyné, I. Ferenc francia király felesége) 46, 51
 Éles Csabáné 411
 Ellend József 19
 Ember Pál 394
 Emericus, Franciscus 156
 Emich Gusztáv 166, 288, 289, 291—294
 Entz Géza 163
 Enyedi István 283, 285
 Enyedi Sándor 400, 408
 Eötvös József 72—75, 167
 Eötvös Loránd 274
 Erasmus 122
 Erdélyi Balázs 410
 Erdélyi Ilona, T. 187—190, 195, 197, 294
 Erdélyi János (1814—1868) 17, 21, 24, 102, 195, 197, 289, 291, 293, 294, 320
 Erdélyi János (1913—) 90
 Erdélyi Pál 410
 Erdődy József 402, 403
 Erkel Ferenc 175
 Ernest István 151
 Erzsébet (királyné, Albert király felesége) 181
 Estei Hippolit 280
 Esterházy Antal 310
 Esztegár László 410
 Eszterházi Dániel 345
 Eszterházy Ferenc 69
 Eszterházy Miklós 395
 Ettinger Alajos 60
 Eulenspiegel, Till 212—214
 Eyczyng, Erasmus 260
- Fabó András 333, 339, 341, 395
 Fabri, Joannes 345
 Fábry Zoltán 149, 150, 153, 403
 Falcutius, Nicolaus 156
 Fallenbüchl Zoltán 61, 62, 64, 97
 Faludi Ferenc 406
 Farkas András 406, 409
 Fauntenus 234
 Fáy András 26, 321
 Fazakas József 308
 Fazekasné Sin Gyöngyi 410
 Feger, Theobald 219—223, 229
 Fegyverneki Izsák 391, 392
 Fehér Ferenc 154
 Féja Géza 370
 Fejér György 197, 408
 Fekete Csaba 52—56
 Felbinger, Ignaz 359
 Félegyházi Tamás 345
- Felvinczi György 131, 142
 Fényes Elek 292
 Fényes Samu 103
 Fenyő István 187, 188, 190, 195, 197, 198, 408
 Fenyvessiné Góhér Anna 69
 Ferdinánd, I. (magyar király és német—római császár) 178, 364, 368, 394
 Ferdinánd, II. (magyar király és német—római császár) 126
 Ferenc, I. (francia király) 46
 Ferenc, I. (magyar király) 191
 Ferenc, II. (német—római császár) 368
 Ferenc József 172
 Ferenczffy János 263
 Ferenczi Géza 113
 Ferenczi László 93—95
 Ferenczi Zoltán 109, 273
 Ferenczy Béni 403
 Ferenczy István 18
 Ferenczy József (1799—1873) 18
 Ferenczy József (1855—1928) 186, 187, 194
 Fernel, Jean François 132
 Feszti Árpád 74, 174
 Fetherstone, Christopher 392
 Fialowski Lajos 316, 317
 Field, Richard 391
 Filep Ottó 280
 Filon 74
 Fináczy Ernő 199, 350, 358
 Finkey Ferenc 18
 Firmicius, Julius 280
 Fischhof Ágota 36
 Fitos Vilmos 411
 Fitz József 43, 109, 113, 219, 220, 222, 276
 Flammarion 73, 74
 Flaubert 95
 Fodor Adrienne 158
 Fodor Péter 411
 Fogel József 222
 Fontius, Bartholomaeus 281
 Forbáth Imre 149, 152
 Forgách Ferenc 130
 Forgách Imre 345
 Forgách Mihály 392
 Forster Gyula 266
 Földes Jolán 319
 Földi János 319
 Fraknói Vilmos 158
 Franciscus Niger, Pescennius 280
 Francken, Johann 82
 Franckenberg (bíboros) 211, 212
 Frank Adám, ifj. 285
 Frank Tibor 98
 Franke Pál 265, 275
 Frankenburg Adolf 197
 Frankovith Gergely 131, 132
 Freüdhofer József 63
 Fried István 98, 168, 407
 Friedrich Vilmos 270
 Frigyes, III. (német—római császár) 181
 Frigyes, III. (porosz király) 284
 Frisnyák Sándor 409

- Fritjofsson, Ebbe 280
 Fuchs, Leonhard 132, 133
 Fuerst család 178
 Fuggerek 76
 Fuhrmann Andor 168
 Fukász György 175—177
 Fulea, M. 57—59
 Futala Tibor 410
 Fülel Tamás 344
 Fülöp Géza 96—97, 193—199, 206, 208, 411
 Füves Ödön 406
- Gaál Gábor 409
 Gábor Sándorné 408
 Gáborjáni Kövér Tóbiás 262, 349
 Gábrriel József 166
 Galambos Ferenc 410
 Gale, Roger 286
 Galenus 146, 317
 Galliani, R. 94
 Gams, Pius Bonifácus 126, 247, 332, 336, 337, 339, 340, 342, 343
 Gárdonyi Albert 271
 Gárdonyi Géza 72, 74, 75
 Gatterer, Johann Christoph 361
 Gedényi Mihály 208, 209
 Geldner, Ferdinand 220, 225—227
 Gelei Katona István 4, 11, 12
 Gellért, Szent (püspök) 377, 381—383
 Gellius 127, 246
 Genebrandus, Gilbertus 299
 Geréb Zsófia 409
 Gereblyés László 149, 150, 155
 Géresi Kálmán 52, 54, 55
 Gergely, Szent (pápa) 157, 158
 Gergely Pál 287, 405, 408
 Gergely Sándor 150, 155
 Gerhardt, Klaus W. 217, 229
 Gesner, Konrad 42
 Gessner 359
 Ghibu, O. 58
 Gilissen, Léon 385, 386, 388—390
 Gnirrep, W. K. 396
 Goethe 26, 315
 Golb, N. 318
 Goldziher Ignác 106, 274, 286
 Goll, Ivan 403
 Gombáné Lábos Olga 6
 Gombócz Endre 137, 317
 Gombocz Zoltán 274
 Gosztonyi János 244
 Gotkiewicz, Marian 321
 Gottzmeister, Johannes 285
 Göcsei Imre 350
 Göllner, Karl 78, 79, 80, 82—86
 Gömbös Gyula 373, 374, 376
 Gömöri, György 381—393, 410
 Göring 373
 Götze, Alfred 42
 Grabowski, Ambroży 401
 Gradnay Thomas de Jazka 345
 Graeve, Johann Georg 286
- Grainville-Berker 210
 Granzfried Salamon 106
 Gratianus 127
 Gravesande 65
 Greguss Ágost 171, 319
 Grigely József 366, 367
 Grimm Gusztáv 275
 Gró Lajos 153
 Gronovius, Jacobus 286
 Grosman (könyvkereskedő) 24
 Grünberg, Karl 294, 295
 Grünhut Lázár 106
 Grüninger, Johann 213
 Grynaeus, Johann Jacob 391, 396
 Gucher Ottó 34
 Guldenmund, Hans 44
 Gulyás József 17
 Gulyás Pál 109, 112, 115, 163, 344, 345
 Gustavus Selenus (álnév) I. August
 Gutenberg 76, 117, 221, 229
 Gutgesell, David 77, 78
 Gyongyos, Paulus 212
 Gyöngyösi Árva Pál 285, 286
 Gyöngyösi István 161
 Gyöngyösi János 329
 György, III. (angol király) 219
 György József 20
 Gyóry (Dezső) 152
 Gyulafi Lestár 244, 262
 Gyulai Kelemen (püspök) 378—383
 Gyulai Pál (P. Julianus) 230, 235, 244, 246, 349
 Gyulai Pál (1825—1909) 320
- Haan Lajos 191
 Haebler, Konrad 217, 224—226
 Hagmasius, Joannes I. Hagymási János
 Hagymási János 378, 381, 382
 Hagymási Miklós, beregszói 381
 Haiman György 90, 102, 313—316, 397, 407, 409
 Hain 225, 228, 229
 Hajdú Géza 72, 74
 Hajdúné Malán Magda 113
 Hajnal István 311
 Hajnóczy (József) 205
 Halász Gábor 411
 Hallgató István 27, 28
 Hammer, Joseph von 79
 Hankiss Elemér 400
 Haner 160
 Hannulik János Krizosztom 367
 Háportoni Forró Pál 4, 5
 Haraszthy Gyula 409—411
 Hárs József 407
 Harsányi András 342
 Harsányi István 162
 Hauptmann, Gerhart 213
 Havasi Zoltán 405
 Havenreuter, Johannes Ludovicus 393
 Händl, Georgium 86
 Hebenstreit Nándor I. Heltai Nándor
 Heckenast Gusztáv 24, 292

- Hédervári család 250, 262
 Hédervári István 263
 Hegedüs Candid Lajos 265, 266
 Hegyi Ferenc 65
 Heinrich Gusztáv 274
 Heitz, Paul 227, 228
 Hellinga, Lotte 218
 Helmecei István 285
 Heltai Gáspár 123, 184, 300, 306
 Heltai János 103, 405—411
 Heltai Nándor 69, 71
 Henisch, Georg 218
 Henrik, IV. (francia király) 87, 244
 Hensel, Christine 214
 Henszlmann család 193
 Herberstein, Zygmunt 402
 Herczeg Ferenc 72, 152
 Herepei János 4, 53, 283, 285
 Hergot, Hans 44
 Hermann Egyed 8
 Hess András 43
 Hethesi Pethe Márton 344
 Heucher, Johannes Heinrich 286
 Heussler, Leonhard 77, 83
 Hevesy Iván 315
 Hevesi Sándor 209, 210
 Hieber, Georg 79, 83, 84
 Hieronymus 127, 244, 344
 Hildebrand 223
 Hiller István 410
 Hitler 371, 373, 376
 Hock de Brackenau 156
 Hodinka László 411
 Hoffhalter, Rafael 297, 300, 301
 Hoffmann, Johann Jakob 287
 Hohenegger 164
 Holban, Maria 318
 Holl Béla 103, 200, 202, 383, 406, 407
 Holle, Philippus Josephus 356
 Homeros 127, 246
 Homonnai Bálint 3
 Homonnai Drugeth Bálint 345
 Hontheim (püspök) 211
 Hopp Lajos 96, 97, 200, 205, 310
 Horányi Elek 60, 61, 64, 68, 160, 162, 163, 401, 402, 411
 Horatius 100
 Hortulányi András 168
 Horváth Ferenc 406
 Horváth Ignác 410
 Horváth János (1732—1799) 358, 359
 Horváth János (1878—1961) 218, 319, 391
 Horváth Jenő, Rónai 81
 Horváth Mihály 368
 Horváth Viktor 98
 Hozyus S. 262
 Höltzel, Hieronymus 43, 44
 Hölvényi György 200
 Hubay Ilona 78, 79, 82, 84—86, 88, 89, 219, 222, 226, 228, 229
 Hubay Jenő 175
 Huber Lipót 106
 Huber, Wolfgang 43
 Hunfalvy János 173, 174
 Hunnius 127
 Hunyadi János 5
 Hunyadi Márton 285
 Husz János 392
 Hübener (Hübner), Greger 84, 87
 Iacobi, Iohan Othmar 88
 Ibrahim (bég) 77
 Ila Bálint 326, 341
 Ila Bálint 118
 Ila Mihály 371
 Illés Endre 152, 153
 Illésházy István 127, 129
 Illésy János 260, 369, 394
 Ilyés Gyula 153, 213, 403
 Ilóczy Máttyás 345
 Ilosvai Selymes Péter 319
 Imre J. 23
 Incze Gábor 8
 Indali György 163—165
 Institoris-Mossoczy Mihály 160, 161
 Ipolyi Arnold 381
 Irenaeus 344
 Irinyi József 101
 Irinyi Károly 298, 300
 Isaac, Frank 42
 Isaac, Heinrich 98
 Istvánffy Miklós 263
 Istvánovics Márton 396, 397
 Iszlai Zoltán 163
 Ivánczy János 260, 263
 Iványi Béla 130, 394
 Izabella (királyné, Szapolyai János felesége) 234, 394
 Jablonowska, Teresa 401
 Jablonski, Daniel 284
 Jacobus (frater) 244
 Jakó Zsigmond 12, 102, 130, 234, 246, 263, 300, 301, 396, 398
 Jakubiuk, Jezy 318
 Jamblichus 331
 Janczak, J. 321
 Janics Iván 381
 Jánki Péter 53
 Jankovich Miklós 163—165, 223
 János Zsigmond (magyar király és erdélyi fejedelem) 234, 244, 296—298, 301, 349
 Janus Pannonius 392
 Jarnó József 150
 Jászi Oszkár 110, 111
 Jedlicska Pál 78
 Jegorov, Jevgenyij 294—295
 Jelenits István 200, 203
 Jenei Ferenc 117, 118, 122, 123, 125, 127, 136, 242, 246, 262, 263, 333, 344
 Jeremiás (proféta) 157
 Jeszenszky Géza 98, 408
 Joannes Chrysostomus 100, 127, 246, 344
 Joannes Jemicus (álnév) I. Pázmány Péter
 Jobus Ludolfus 287
 Jócsik Lajos 149

- Jókai Mór 72—75, 167—175, 320
 Jókai Róza 174
 Jónás Károly 410
 Joós Ferenc 69
 Jordán Sándor 106
 Jósika Miklós 26, 30, 73—75
 Jósika Samu 59
 József (nádor) 16, 223
 József, II. 60, 62, 161, 163, 192, 207, 211,
 212, 359, 401
 József Attila 320
 József Farkas 408
 Jöcher, Christian Gottlieb 285
 Juhász Erzsébet, B. 199
 Juhász István 9, 12
 Juhász Kálmán 380, 382
 Justi, Johann Heinrich von 65, 361
 Justinianus 127
 Justinus 345
 Juvenecus, Josephus (Joseph de Jouveney)
 365, 366

 Kabán Annamária 316
 Kabdebó Lóránt 370
 Kaczér Illés 151
 Kada Elek 69
 Kádár Béla 403
 Kajtár Mária 408
 Káldi György 8
 Kalmár György 153, 154
 Kálvin 4, 8, 127
 Kanóc András (álnév) I. Fehér Ferenc
 Kanócz András 28
 Kanyaró Ferenc 296
 Kaposi Dániel 285
 Karácsonyi János 331, 336, 382, 383
 Kardos László 151, 370
 Kardos Tibor 45, 199, 203
 Kárfy Titus 266, 271
 Karlstadt, Andreas 44
 Kármán József 197, 400
 Károly (főherceg) 181
 Károly (hessen-kasseli őrgróf) 284
 Károly, V. (német—római császár) 46
 Károlyi Árpád 127
 Károlyi Gáspár 127, 395
 Károlyi Zsuzsanna 5
 Karpan, Casparus 146
 Karsch Károly 291
 Kassák Lajos 149, 152, 153, 320
 Kátai Mihály 2, 3
 Kathona, Stephanus 119
 Katona Béla 209
 Katona Imre 399
 Kauffmann, Paul 87
 Kaufmann Dávid 106
 Kaunitz (kancellár) 211
 Kayserling Mayer 106
 Kazinczy Ferenc 15—17, 26, 98, 191, 197,
 205, 207, 320
 Kazinczy Gábor 24, 191, 195, 284, 319
 Kazinczy János 410
 Käfer István 102, 103

 Keckerman 53
 Kecskeméti Alexis János 4, 6, 7, 99
 Kecskeméti Dániel 54
 Kecskeméti István 285
 Kecskeméti Máté 52—55
 Keckés Anna 406
 Kelecsényi Ákos 163, 296, 297
 Kelemen (László) 400
 Kelemen-Perkátai László 209
 K(ellner) B(ernát) 410
 Kéméndy Jenő 174
 Kemény József 162
 Kendi Ferenc 235, 244
 Kenéz Győző 310, 407
 Kereszturi Diószegi Borbély Istók 145
 Kereszty István 186
 Kermann Dániel 345
 Kertbeny Károly 78, 79, 82, 86, 87, 265,
 267—272
 Kéry István 262, 263, 349
 Keserű Bálint 4, 283, 287, 405
 Keserői Dajka János 4—7
 Keszei János 285
 Kézdivásárhelyi Matkó István 101
 Kézy Mózes 17, 102
 Kilián Frigyes 269, 270
 Kilián István 99—101, 200—203
 Király Ilona 335
 Király (György) 315
 Király László 206
 Királyföldi Erika 408
 Kis János 106, 319
 Kisbán Emil 383
 Kisfaludy A. Béla 125, 230
 Kisfaludy Károly 26, 320
 Kisfaludy Sándor 26, 321, 322
 Kiss Adorján 61
 Kiss Áron 161
 Kiss János 26
 Kiss József (1748—1813) 63
 Kiss József 290, 407
 Kiss László 410
 Kiszlingstein Sándor 264
 Kitzinger, J. 209
 Klaniczay Tibor 44, 119, 318, 343
 Klapp 93
 Kleist 359
 Kljatschko, Sámuel 295
 Klobucharich Franc 63
 Klohammer, Franciscus 61, 64
 Klohamer (Klohammar, Klohommer) Já-
 nos 60—69
 Klohomer, Mathias Franciscus 61
 Klopstock 359
 Klyna, Walentyna 304
 Kmetty János 403
 Knauz 409
 Kner Albert 315
 Kner család 313—316, 409
 Kner Erzsébet 315
 Kner Imre 90, 313, 315, 407
 Kner Izidor 313, 314
 Koberger, Anton 43, 409

- Koch, Herbert 44
 Kodolányi János 370
 Koger Tamás 92
 Kohn Sámuel 106
 Kókay György 76, 186—188, 190—193,
 195, 197, 407, 411
 Kolb, Franz 77, 82—84
 Kollányi Ferenc 237, 240, 325, 327, 333,
 341, 380, 381
 Kollár Adám 188, 211
 Kollár, Ján 192
 Kollin Ferenc 411
 Kolozsvári István 283
 Komjáthy Miklós 113
 Komjáthy Miklósné 277
 Komjáti Benedek 164, 318
 Komlós Aladár 173
 Koppány Tibor 136
 Koppi 205
 Kornis Gyula 350
 Koroknay Éva, Sz. 159, 231, 238, 263, 281,
 331, 339, 346
 Korol, Aleksander 318
 Kós Károly 320
 Kosáry Domokos 187, 188, 190—192, 195,
 197, 198, 350
 Kossilkov, Leopold 166, 167
 Kossuth Lajos 16, 18, 19, 187, 188, 190, 191,
 197, 319
 Kossuth Lászlóné 18
 Kosztolányi 320
 Kotormány János 40, 41
 Kotvan, Imrich 225
 Kotzebue 26
 Kovách Zoltán 384
 Kovács, Elisabeth 210—212
 Kovács Endre 13
 Kovács Gyula, E. 171
 Kovács János 403, 404
 Kovács Sándor Iván 6
 Kovacsics György 401, 402
 Kovacsóczy Farkas 392, 393
 Kováts János 20, 27, 28
 Kozma (Kozmata) Ferenc 170, 171
 Kozma Lajos 314, 315
 Kozocsa Sándor 209, 409
 Kóhalmi Béla 98, 109—116, 163
 Kőhegyi Mihály 69—72
 Kőlcsey 197, 315, 321, 400
 König, Samuel 287
 Königsacker József 60
 Köntös János 260, 263
 Köpeczi Béla 98, 407
 Körmendi Kálmán 260
 Körmendy Kinga 281, 311—313, 409
 Körösi Albin 60
 Körösi János 27
 Kőváry László 58
 Kövy Sándor 17
 Krámer Adolf 277
 Krammer Jenő 152
 Kraus, Karl 408
 Krauss Sámuel 106
 Krejcsi Rezső 294
 Kress, Georg 78, 87
 Krisztina (királynő) 281
 Krizbai Tamás 285
 Krompecher Bertalan 163, 165
 Krúdy Gyula 208, 209
 Krzyżanowski, Julian 319
 Kumorovitz L. Bernát 281
 Kun Éva 209, 210
 Kuntár Lajos 406
 Kunze, Horst 224
 Kurcz Ágnes 98
 Kutassy János 125, 344
 Kuthy Lajos 30, 322
 Kübeck 56, 57
 Kürti István 345
 Kyss Géza 168
 Lackner Kristóf 119
 Laczkó Miklós 370, 408
 Lácza Szabó József 17, 27
 Ladányi Sándor 285
 La Fontaine 26
 Lajos, (I.) Nagy (magyar király) 164
 Lajos, II. (magyar király) 368, 378
 Lajos, XIV. (francia király) 287
 Lakatos Éva 406, 408
 Lakatos János 63
 Lakits György 358
 Lamberg, Abraham 86
 Lambrecht Kálmán 112
 Lampe, F. A. 394
 Lang, Helmut 77, 178
 Láng József 407
 Láng Tiborné 112
 Langlois, Charles-Victor 113
 Láni, Eliaš 130
 Lantos Adolf 275
 Lányi Jenő 175
 Lányi Mária 411
 La Porte 65
 Laskai János 11
 Lassú István 191
 László, (I.) Szent 220, 221
 Laube 400
 Lázár deák 67
 Lazarowicz, Klaus 209
 Lazius, W. 67
 Le Clerc, S. 65, 67, 69
 Léda (Diósyné Brüll Adél) 320
 Le Franc Pompignan 94
 Leger, Anton 287
 Le Goff 311
 Lékán Ágoston 402
 Lengyel András 72—75, 103, 370—376,
 399, 403—404, 406, 411
 Lenhossék Mihály 274
 Lenkei István 408
 Leó, X. (pápa) 44, 378
 Lépes Bálint 246, 260, 349
 Leška, Štefan 191
 Lessing, Gotthold Ephraim 104, 105, 359
 Lesznai Anna 150

- Leusden, Johannes 286, 318
 Lévay József 319
 Levy 94
 Liesganig, Josephus S. J. 68, 69
 Liezenmayer Sándor 174
 Ligeti (Antal) 174
 Linde, M. S. B. 321, 401
 Lippai Péter 240
 Lippay János 131
 Lipsius, Justus 11
 Liszt Nándor 147
 Literati Nemes Sámuel 163
 Litván György 110
 Livius 127, 262, 263
 Lochner, Christoff 88
 Löchner, Ioachim 86
 Loesche, (Georg) György 298
 Lonicerus (Adam Lonicer) 132, 133, 316, 317
 Lorántffy Zsuzsanna 12, 101
 Lőrincz Gyula 153
 Löw Immanuel 106
 Löw Lipót 106
 Lucretius 100
 Lukács (Szent) 169
 Lukács György 210, 320, 408
 Lukács László 291–293
 Lukaris, Cyrill (pátriárka) 9
 Lupaş, Ioan 318
 Luther 43, 44, 51
 Lüfling, Hans 44, 225, 226
 Lyka Károly 314

 Madarász György 11
 Madas Edit 156–159, 385–390
 Mader Béla 408
 Madzsar József 110
 Magnuszewski, J. 321
 Mágocsy András 394, 395
 Mágocsy család 394
 Mágocsy Ferenc 394, 395
 Mágocsy Gáspár 394
 Magyar András 411
 Magyar Mihály 394
 Magyar K. Péter 285
 Magyar Lajos 166
 Magyary-Kossa Gyula 133, 135, 137, 139, 144, 145
 Maillard, M. de 68
 Maimonides 212
 Majoros András 21
 Makai István 345
 Makkai László 6, 13
 Makó Pál 358, 359, 362–365
 Mályusz Elemér 130, 219, 222, 311, 313
 Manoskovit Bálint 306, 307, 394, 395
 Mangold Sándor 166
 Manilius, Marcus 280
 Manlius, Joannes 77, 184, 306, 406
 Mannheimer Gusztáv 175
 Mansi 262
 Manutius, Aldus 280
 Margitai Péter 4
 Margitay Tivadar 175
 Mária Terézia 63, 69, 210–212, 359
 Marik Dénes 408
 Markos Béla 277
 Markovits Györgyi 98, 407, 408
 Márkus László 408
 Marmorstein Artur 106
 Maróthi György 53
 Martène, Edmund 157
 Martialis 393
 Martini, Karl Anton 360
 Martinovics 205
 Marton Miklós 260
 Mártonvölgyi László 151
 Mason, H. 93
 Mautner József 407
 Mátéssy István 260
 Mátrai-Rothkrepf Gábor 190, 197
 Matthiolus, P. A. 133, 135, 137
 Mattkovich Mihály 263
 Mátyás (I.) 5, 82, 158, 159, 164, 181, 219, 220, 222, 223, 225, 229, 234, 280–282, 312
 Mécs László 152
 Mecsei Mihály 28
 Medgyesi Pál 11, 12
 Mednyánszky László 175
 Mélaesai (álnév) I. Krúdy Gyula
 Melanchton, Philip 42, 287
 Melich János 106, 107
 Melik, Samuel 130
 Melius Juhász Péter 122, 131, 132, 135, 137, 138, 234, 296–301, 316, 317, 345
 Merényi Katalin 410
 Merian, Mattheus 104
 Mészáros István 350–369
 Mészáros József 29
 Mészárosné Varga Mária 313–316
 Metternich 17, 57, 59
 Meusel, J. G. 68
 Mezey László 311, 384
 Migazzi Kristóf Antal (bíboros) 60, 211, 212
 Mihalik József 145
 Mihály (vajda) 87, 118, 230, 349
 Mihályi Ödön 152, 154
 Miklóssy János 98, 408
 Mikó Ferenc 4
 Mikszáth 72
 Milotai Nyilas István 4, 6, 7, 10
 Milotay József 18
 Mindszenti András 244, 246
 Mirska-Lasota, Halina 318
 Miskolci Ambrus 56–60
 Miskolci Csulyak István 294, 295
 Miskolci György 28
 Mitis, O. Fr. von 172
 Mitterpacher Lajos 365–367
 Mizald, Antoine 139
 Mocenico, Giovanni 218
 Mohl, Adolf 178, 179, 181
 Moholy-Nagy László 403
 Molière 26

- Molnár Béla 146
 Molnár Ferenc 72
 Molnár György 400
 Molnár János 358, 362
 Monoszlói András 343, 344, 346, 349
 Monoszlói Gábor 343
 Montefeltre, Guidobaldo 280
 Móra Ferenc 33–41, 69–72, 109, 406
 Móra Panka 34
 Morelli Gusztáv 171
 Móricz Zsigmond 320, 408, 411
 Morvay Gyula 149
 Mosher, Frederic J. 42
 Moskon Józsefné 336
 Mossóczi Zakariás 344, 345
 Moxon, Joseph 217
 Mózes 3
 Munkácsi Mihály 174
 Murányi-Kovács Endre 151–153
 Murányi Róbert Árpád 98
 Mure, Conradus de 385
 Murray 94
 Mušicki Lukijan 191
 Mühlhausen, Jomtov Lipmann 212
 Müller, Ignaz (prépost) 211
- Nadányi János 131, 139
 Nádasdy család 133
 Nádasdy Ferenc 183, 403
 Nádasdy Tamás 133, 403
 Nádaskay András 102
 Nádaskay Lajos 190
 Nádass József 153, 154
 Nádudvari Péter 285, 287
 Nádudvari Sámuel 285
 Nagy Barna 296–298, 300
 Nagy Géza, id. 282–285
 Nagy Géza, ifj. 282–285, 287
 Nagy Ignác 26
 Nagy Iván 236, 238, 244, 283, 285, 325, 327–329, 331, 340, 394, 395
 Nagy Katalin, V. 409
 Nagy Károly 311
 Nagy Lajos 119
 Nagy László 1
 Nagy Miklós 168–170, 173
 Nagy Sándor 199, 202
 Nagy Sz. Péter 409
 Nagy Zoltán 406
 Nagyajtai Kovács István 410
 Nallow, R. A. 94
 Naményi Lajos 301
 Náprági Demeter 117–130, 230, 235, 244, 246, 262, 263, 343, 344, 349
 Natalis, H. 124
 Nemes György 187, 194
 Nemes Klára 67
 Nemes Nagy Ágnes 321
 Nemeskéri Erika 409
 Németh Imre 375
 Németh László 371, 372, 374, 376
 Németh Mária 97
 Némethy, Ludovicus 240, 326, 340, 342
- Neográdi Antal 174
 Neubauer Pál 151, 152
 Newton 286
 Nieupoort, Willem Hendrik 356, 359, 365
 Nizolius 263
 Novak, Vilko 106, 107
 Nozítius János 326
 Nyáry familia 4
 Nyéki Vörös Mátyás 246, 260, 262, 344, 349
 Nyigri Imre 150, 151
 Nyiry István 24
 Nyitrai József 410
- Obernyik Károly 26
 Ódry Árpád 210
 Oláh Miklós 318, 319, 343, 344, 349, 381
 Oláhné Erdélyi Mária 350
 Orbán István 20
 Orbán József 19, 28
 Orczy József 15
 Orczy (Lőrinc) 322
 Orgelbrandt, S. 321
 Ország László 396–398
 Ortutay Gyula 315, 407
 Ortvay Tivadar 52
 Osborne, Ch. B. 93
 Ossoliński, Józef Maksymilian 401, 402
 Osterlamm Károly 264
 Osváth Ernő 409
 Otho, Georg 287
- Paál Ferenc 150
 Pagano, Matteo 406
 Paksi István 20
 Pál, Szent 157, 158
 Pál, Remete Szent 383
 Palásthy, Jozef 168
 Pálffy Lajosné 410
 Pálffy Miklós 78
 Palkovič, Juraj (Jiri) 192
 Palkovich György 260
 Palma, Franciscus Carolus 68
 Pálmai Magda 149
 Palotai Boris 149, 151
 Pamlényi Ervin 405
 Pándi (Pál) 198
 Panizzi 109
 Pap György 20
 Pap Zsigmond 162
 Pápai Páriz Ferenc 131, 132, 135, 143, 282–285, 287
 Papp János 407
 Papp Miklós, K. 145
 Papp Zoltán 408
 Paracelsus 132, 142, 143
 Pareus, David 5, 7, 8
 Párkányi Dezső 144
 Páskándi Géza 319
 Pasteiner Iván 411
 Patachich Ádám 211
 Pataki Ferenc 410
 Pataki Füstös János 4, 6
 Pataki R. János 285

- Pataki Sándor 409
 Pataky László 175
 Pathai István 406
 Paulus Diaconus 158
 Payr Sándor 250, 326, 332
 Pázmány Péter 8, 9, 99, 130, 250, 345, 346
 Péchi Simon 3, 4
 Pécsi Anna 240
 Pécsi Lukács 131
 Pécsváradi Péter 9
 Péczeli József 206, 207
 Peisch Alajos 335
 Peltanus 344
 Penther, Joh. Friedr. 65
 Perényi Ferenc 244
 Perényi Gábor 394
 Perger 23
 Perkins, M. L. 94
 Perles József 106
 Perlott-Csaba Vilmos 403
 Perls Ármín 106
 Perls Izsák Mózes 106
 Pesthy Frigyes 380, 381
 Pesti Gáspár 244
 Péter László 110
 Péter Katalin 12, 13
 Péterffy Ida 319
 Péterfy Jenő 319
 Pethes Imre 210
 Pethő István 20, 28
 Petki János 3, 4
 Petőcz Károly 90, 407
 Petőfi Sándor 167, 290, 407
 Petrichevich Horváth Lázár 190
 Petrik Géza 69, 112, 264—279
 Petrus Lombardus 126, 127, 159
 Pettyéni Borbélia Márton 132, 134, 135
 Peypus, Friedrich 42—51
 Pfanschmid-Zsedényi Ede 193
 Pflugk-Harttung, J. v. 51
 Pheretrino, Guido I. Montefeltre, Guido-
 baldo
 Philostratus 124
 Picasso, Pablo 149, 403
 Pichler, Anna Maria von 179
 Pichler, Magdalena von 179
 Pichler, Maximilian 179
 Pichler (Püchler), Leonhard von Weitte-
 neck 178—185
 Pictet, Bénédict 287
 Piller Mátyás 358
 Pinder, Ulrich 47
 Pintér Gábor 207
 Pirkmayer 166
 Pirnát Antal 235, 246
 Piskárosi Szilágyi Sámuel 55, 406
 Pišút, Milan 191
 Platon 127, 234
 Plinius, id. 132, 156, 262, 317
 Póda Endre 250
 Polanus, Amandus 391
 Polányi Károly (Karl) 103
 Pollack Mihály 18
 Pomeau, René 93
 Pomponius Mela 234
 Pongrác Ignác 62, 63
 Pór Edit 411
 Pósaaházi István 285
 Pozsgay Mátyás 260
 Pozzo, Andrea 65
 Pöckhl, Erhard 77
 Prágay András 5, 6, 10
 Pray György 363, 364, 366
 Preinlein, Matheus 227
 Prielle Kornélia 171
 Proctor, Robert 42
 Pröhle Jenő 406
 Prudentius 234
 Puky Ferenc 16
 Pulszky Ferenc 174
 Puskin 321
 Pyrker László 191
 Quitsch Antal 63
 Rabutin 284
 Racoță, T. 318
 Rác Agnes 405
 Rác Aranka, N. 410
 Rácz Endre 28
 Rác Gyula 110
 Rác Lajos 16, 17
 Ráday Gedeon 161, 162, 167
 Ráday Pál 310
 Radnóti Miklós 315, 399
 Rajnis József 319
 Rákóczi Ferenc, II. 186, 195, 284, 310, 319
 Rákóczi György, I. 1—14, 101
 Rákóczi György, II. 1—14
 Rákóczi Rozália 409
 Rákóczi Zsigmond 12, 13, 394, 395
 Rákos Péter 318, 322
 Rákosi Jenő 170, 319
 Rákosi Viktor 72
 Rát Mátyás 197
 Ratdolt, Erhard 217—221, 223—230
 Ráth Mór 173
 Ravasz János 350
 Raynal, Wilhelm Thomas 68
 Redgrave, Gilbert R. 224, 225
 Redmeci T. János 4, 9
 Regius, Henricus (Hendrik de Roy) 132
 Reinhardt 210
 Reményiné Vida Erzsébet 113
 Remete László 38, 294, 411
 Repčák, Jozef 168
 Réthy Lipót 166
 Révai Miklós 60, 106, 197
 Révész Ferenc 411
 Révész Imre, id. 54
 Révész Imre, ifj. 8, 52
 Révész T. Mihály 406
 Reviczky Béla 409
 Rhédei Ferenc 7
 Rhenius, Georgius 101
 Riedl Frigyes 319

- Rimay János 2, 3, 4, 10, 14, 121, 246
 Rippl-Rónai József 175
 Rjazanov, Borisz 295
 Robicsek Zsigmond 277
 Roell, Hermann Alexander 284
 Rohla Mártonné 410
 Rolland, Romain 213
 Römer Flóris 122
 Romming 51
 Romsics Ignác 409
 Romwalter Károly 407
 Rónai Jácint 223
 Rónay (György) 321
 Rosdy Pál 210–212
 Roskovics Ignác 168–170, 174
 Rotermund, Heinrich Wilhelm 285
 Rousseau, A. M. 94
 Rousseau, Henri 149
 Rousseau (Jean Jacques) 94, 205
 Rozgonyi József 17, 102
 Rózsa György 78
 Rozsnyai János 102
 Rozsondai Marianne 409
 Rudnay Sándor 61
 Rudolf (trónörökös) 169–173
 Rudolf, I. (német-római császár) 357
 Rudolf, II. (német-római császár) 84, 87, 88, 230
 Rumy Károly György 191, 407
 Rupp Jakab 325, 328, 341, 342
 Russ Károly 278
 Russel, Bertrand 95
 Ruzsoly József 406
 Ruttkay Aurél 175

 Sacerdoteanu, Aurelian 318
 Sacrobosco 127, 263
 Sáfáry László 152
 Şaguna, A. 57–59
 Salamon Ferenc 319
 Salánki György 10
 Salicato, Guilleumus de 156
 Sallai István (álnév) I. Pázmány Péter
 Sallai István 411
 Salusinszky Imre 371
 Samarjai János 8
 Sampson, George 286
 Sandinus, Antonius 355
 Sándor István 270
 Sándor Iván 163, 164
 Sáráné Lukátsy Sarolta 33–41
 Sarkadi 321
 Sárkány György 345
 Sárosi Gyula 191
 Scaliger, J. J. 212
 Scharffenstein, Heinz 46, 51
 Schedel Ferenc 165
 Schedel, Hartmann 213
 Scheiber Sándor 105–106, 212, 317–318
 Schelkens, Sebastian 286
 Schemerl, Joseph 67, 69

 Scherer 99, 100
 Schiller-Szinessy Salamon 106
 Schmidt, Hans 77
 Schmiéd Sándor 274
 Schmitt, Anneliese 212–214
 Schoenwiesner István 267
 Schottelius, Justus Georg 104
 Schottenloher, Karl 44, 46, 47, 217, 225, 227, 228
 Schöner Gyula 410
 Schöpflin Aladár 213
 Schöpf-Mérei Agoston 408
 Schramm, Albert 224, 227, 228
 Schrauf Károly 381
 Schreiner Márton 106
 Schultens, Albert 212
 Schumann, Hans 81, 83, 85, 87
 Schwarz Gyula 171, 174
 Schwarzer Ottó 408
 Schwarzfleisch, Conrad Samuel 286
 Schweitzer Pál 411
 Sebestyén Géza 98
 Sebestyén Károly 36
 Seivert 160
 Sellyei József 153
 Sellyei Pál 285
 Semkovicz, Wl. 321
 Semmelweis, Karl 178, 180
 Semsey József 20
 Serapion 132
 Servet 298–300
 Sessius, Paulus 88
 Severini János 364–367
 Shakespeare 26, 209
 Sharashidze, Christine 397
 Shaw 210
 Siderius 406
 Sieroszewski, Andrzej 318
 Sigray László Ignác 97
 Silber, Marcello 377, 378
 Silberschlag, J. Esaias 68
 Simion Stefan (püspök) 11
 Simler, J. 234, 246
 Simon János 126
 Simon Jolán 153
 Simon Siculus, Julius I. Simone, Giulio
 Simone, Giulio 377–379, 381, 382, 384
 Simonis, Johannes 286
 Sinan (basa) 83, 84
 Sipos Pál 17
 Sisa Miklós 409
 Sismanov D. Iván 166
 Sixtus, V. (pápa) 182
 Škafar, Ivan 106–107
 Skarga 99
 Sládkocic, Andrej 192
 Slezsák Imre 410
 Smidt Erzsébet 406
 Smith, Joseph 219
 Smith, Richard 391
 Soarez, Cyprianus 355
 Sobieski János (lengyel király) 284
 Sobolewska, Elżbieta 401–403

- Sokolowski, G. S. 125, 230, 234
 Solpera, Jan 91
 Soltész Zoltánné 51, 98, 212—214, 219,
 246, 325, 329, 344, 346, 406, 407
 Somkuti Gabriella 409, 410
 Somló Bódog 110
 Somodi Ferenc 28
 Somogyi Jolán 410
 Somogyi Péter 317
 Somossy István 19
 Sonnenfels, Joseph 65, 359, 360
 Soós Ferenc 285
 Spangenberg 125
 Spanhem, Friedrich 286
 Spányi (Béla) 174
 Spányik Glicér 367, 368
 Sparwenfeld, Johann Gabriel 396—398
 Spielmann József 133
 Spinoza 286
 Sprengel 317
 Stahel, Conradus 227
 Staud Géza 199—201, 203, 209—210,
 399—400
 Stefanovici, Mihail 398
 Stéger Ernő 166, 167
 Steinscheider, M. 106, 212
 Stemmer Ödön 411
 Stendhal 93
 Stock, von (kanonok) 211
 Stoll Béla 119
 Stotzingen család 183—185
 Stotzingen, Elisabeth von 179
 Stotzingen, Georg Leonhart von 179
 Stotzingen, Ruprecht von 179, 182, 184
 Stöckel, Matthes 86
 Stöger, Ferdinand 211, 212
 Stratimirović György 191
 Strauss, Nicolaum 85, 86
 Strauss, Richard 213
 Strausz Adolf 213
 Streibig József 161
 Stróbl Alajos 175
 Stuchs, Johann 43
 Stummvoll, Josef 79
 Stúr, Ludovít 192
 Suchán, Martin 192
 Sugár László 409
 Supka Géza 34
 Sütő András 320
 Sylvanus (Szilágyi) György 285
 Szabadi Viktor 410
 Szabó András 282—288, 394, 395
 Szabó Attila (ifj. Szabó T. Attila, Szabó T.
 E. Attila) 316—317
 Szabó Béla 150, 151
 Szabó Dezső 320
 Szabó Ernő 409
 Szabó Ervin 37, 38, 109—111, 115, 116,
 294—295, 410—411
 Szabó Ferenc 407
 Szabó Géza 301—308
 Szabó József, S. 298
 Szabó Kálmán 69, 71, 72
 Szabó Károly 53, 109, 163, 235, 265, 298,
 306
 Szabó Lajos 18
 Szabó László 20, 23, 24
 Szabó László, Sz. 410, 411
 Szabó Lőrinc 213, 370—376
 Szabolcsi Miklós 187, 190, 193—195, 198,
 318, 407
 Szacsavay Sándor 160 161, 197
 Szádeczky Lajos 170, 230
 Szaffkó Péter 409
 Szakmári György 238
 Szalaky Gábor 63
 Szalatnai Rezső 149, 151, 153
 Szalay István 263
 Szállási Árpád 409
 Szamosközi István 230
 Szana Tamás 170
 Szathmári Paksi Mihály 284
 Szathmári Pap (P. Szathmári) Mihály 162
 Szántó György 403
 Szántó Tibor 220, 405, 407
 Szapolyai János (magyar király) 281
 Szász Károly 319
 Szatmári Pap Sándor 284
 Szauder (Lajos) 318
 Szávay Gyula 136, 143
 Széchenyi István 23, 25, 190, 197, 319
 Széchenyi Ferenc 163, 401, 402
 Szécsényi, Georgius Martinus 136, 143
 Szécsényi György 143
 Szécsényi Márton 143
 Szegedi Kis István 341, 345, 391, 392
 Szeletti Ildikó 406
 Székács József 192
 Szekeres Pál 411
 Szekesfejevári András 120, 244, 246, 349
 Szekfű Gyula 7
 Szelényi Károly 316
 Széles Klára 208, 209
 Szelestei N. László 308, 405, 406, 410
 Széll Farkas 305
 Szemere Bertalan 20, 21, 30
 Szemere Pál 197
 Szemző Piroska, D. 168—175, 407, 409
 Szénássy Barna 350
 Szenci Csene Péter 7
 Szenci Molnár Albert 416, 282, 393, 395,
 405, 407, 410
 (Szendrey) Júlia 290
 Szenes Erzs 154
 Szenes Piroska 150, 152
 Szentes József 101, 102
 Szentesy (hadnagy) 16
 Szentimrei Mihály 15—32
 Szentirmay Elemér 175
 Szentiványi Dezső 350
 Szent-Iványi József 150
 Szentjóni Szabó (László) 17, 207
 Szentmarjay Ferenc 15
 Szentmihályi János 109—116
 Szepsi András 53
 Szepsi Csombor Márton 45, 99

- Szepsi Korotz György 3
 Szepsi Laczkó Máté 8
 Szepsi Mihály 54
 Szeredai, Antonius 119
 Szeremlei Gábor 20
 Szerencsi Nagy István 160—162
 Szigeti Harkály (álnév) I. Krúdy Gyula
 Szigeti József 319
 Szigligeti Ede 26
 Sziklay László 187—193
 Szikszai Fabricius Balázs 301, 304, 305,
 308, 395
 Szilády Áron 341
 Szilády Károly 69, 71
 Szilágyi Ferenc 159—162, 407, 409
 Szilágyi János 409
 Szilágyi Péter 285
 Szilágyi Sándor 264, 265, 267, 269, 270—
 274, 276, 395
 Szilli Gyula 410
 Szilvási K. Márton 4
 Szinnyei Gerzson 16, 19, 21, 31
 Szinnyei József, id. 53, 92, 109, 118, 126,
 162, 186, 206, 244, 274, 278, 285, 333
 Szinnyei Merse Jenő 400
 Szlatky Mária 131—148, 316—317
 Szokolyai István 285
 Szombathi János 395
 Szögyény-Marich László 172
 Szőlősi István 345
 Szőnyi Gergely 285
 Szőrényi László 406
 Sztanyiszlavszkij 210
 Szuchány Márton I. Suchán, Martin
 Szulyovszky Menyhért 15
 Szűcs Ágnes 409
 Szűcs Jenő 311
 Szűcs Katalin 411
 Szüllő József 63
 Szvatkó Pál 51, 152

 Tacitus 127
 Takács Béla 101—103, 309
 Takács József 199
 Takács Marianna, H. 394
 Takáts Sándor 60
 Tállyai Dániel 188
 Tamás Mihály 152
 Tánicsics Mihály 319
 Tantsits Ignác 15
 Tapolcainé Sáray Szabó Éva 92—93, 206—
 208, 406
 Tárcsai Bende 30
 Tarjányi János 28, 29
 Tarnóc Márton I, 11
 Tatay Margit 262
 Taylor, Archer 42
 Taylor, O. R. 94
 Técsi János 285
 Telegdi Mihály 342
 Telegdi Miklós 337, 344, 345, 410
 Telegdi Pál 342
 Telekessy István 262

 (Teleki) János 283
 (Teleki) József (†1732) 286
 Teleki József (1732—1796) 403
 Teleki László (†1714) 282, 286
 Teleki László (1764—1821) 403
 Teleki Mihály 282, 283, 286, 288
 (Teleki) Mihály, III. 283, 286
 Teleki Pál (1677—1731) 282, 288
 Teleki Sámuel 163
 Teleky József 17
 Temesvári Pelbárt 263, 346
 Terhes Lajos 28
 Tersánszky 320
 Tevan Andor 407
 Thaisz András 408
 Thakaró Gergely (püspök) 380
 Than Mór 170
 Theodosius 127
 Theophilus 385
 Thomson, Jacobus 286
 Thun (gróf) 211
 Thuri Katona Pál 285
 Thuróczy János 199, 220, 223, 229
 Thury Zoltán 110
 Thurzó György 2
 Thurzó Miklós 2
 Tietz A. 273
 Tihanyi Lajos 403
 Tímár Ede 409
 Tinto, Alberto 377
 Tisza István 37, 284
 Toldy Ferenc 25, 163, 165, 197, 244, 320, 407,
 408
 Toldy István 319
 Tolnai Dali János 12
 Tolnai Máté (főapát) 158
 Tolnai Mihály 285
 Tolnai Pap István 101
 Tolotzqui, Iohan 84
 Tomka-Szászky János 363—367
 Tompa Mihály 27, 320
 Tonk Sándor 311—313, 318
 Topazzo, V. W. 94
 Tótfalusi Kis Miklós 11, 102, 288, 315,
 396—398
 Tóth András 97—99, 113
 Tóth Béla 411
 Tóth Ferencné 206
 Tóth István 337, 410
 Tóth János 296
 Tóth Lőrinc 29, 145
 Tóth Magda, Sz. 316
 Tóth Róbert 409
 Tóth Sámuel 53, 54
 Tömörkény István 34—36, 38, 40, 41, 71,
 110
 Török Mihály 298, 301
 Törökné Erdélyi Ilona I. Erdélyi Ilona, T.
 Törs Kálmán 170
 Trattner Máttyás 406
 Trautmann 23
 Träger Endre 267, 270, 277
 Trefort Ágoston 265, 270, 276, 277

- Trenk Frigyes 98, 407
 Trencsényi Waldapfel Imre 16
 Trithemius (Trithemius) 345, 385
 Trócsányi Zoltán 109
 Trogmajer Ottóné 71
 Trotsmann, Joh. Gottfried 68
 Trübswetter, Anton 68
 Turczel Lajos 149–155
 Turretini, Johann Alphons 287
 Tursellinus, Horatius (Orazio Torsellini)
 355
 Türr István 409
 Udvarhelyi Károly 350
 Ugrin Aranka 187, 191, 195
 Újfalvi Imre 287
 Újvári János 285
 Ulászló, II. 280, 281, 383
 Ulenspiegel, Dil I. Eulenspiegel, Till
 Ürögdi Györgyné 113
 Vadianus, J. 246
 Vadnay Károly 170
 Vág Sándor 159
 Vagner József 336
 Vágó Pál 170
 Vahot Imre 190, 191, 197
 Vajda János 98, 173
 Vajda Péter 26, 190, 197, 319
 Valero Jakab 60
 Váli Béla 400
 Valló István 329
 Vályi Nagy Ferenc 17, 102
 Van der Heide, A. 212
 Van der Waeyen 286
 Várady Antal 171
 Várady Pál 63
 Varga Béla 410
 Varga Imre 200, 203, 204
 Varga Jenő 110
 Varga Sándor 264–279
 Varga Zsigmond 55
 Várhidi Klára 410
 Vári István 285
 Varjas Béla 133, 319
 Varjú Elemér 218, 219, 222, 223
 Váry István 69
 Vas Gereben 319
 Vásárhelyi Judit 103–105, 117, 130, 230–
 263, 325–349
 Vásárhelyi Miklós 407, 408
 Vastagh Géza 175
 Vastagh György 175
 Vasvári Szeghy György 260, 263, 345
 Vay Ádám 284
 Vay József 17
 Vay Kata 284
 Vay Péter 11
 Veér Judit 283
 Vega, Emanuel Rodrigues 317
 Vega, Georg 68
 Vels, Christoph Colona von 179
 Verancsics Antal 344, 345
 Vercruyssen 94
 Veres László 408
 Veress Endre 126, 231, 236, 237, 240
 Verne Gyula 167
 Verseghy Ferenc 368
 Vértési Arnold 319
 Vértesy Miklós 264, 411
 Vetési János 244
 Vetéssi István 11
 Viczián János 406
 Viczmándy Tamás 343, 345
 Vidéky László (álnév) I. Gereblyés
 László
 Vietor, Conrad 407
 Vigh Károly 192
 Villanovanus (Arnoldus de Villanova) 132,
 142
 Vilmon Gyuláné 410
 Vilmos, II. (angol-holland király) 284
 Vincze György 309
 Virgil (deák) 165
 Viszota Gyula 369
 Vita Zsigmond 4
 Vitkovics Mihály 319
 Vizaknai Gergely 306
 Voch, Lucas 67
 Volprecht, W. 51
 Voltaire 93–95, 164
 Vonsik Ernőné 410
 Vozári (Dezső) 152
 Vörös Károly 409
 Vörösmarty Mihály 23, 25, 26, 30, 106,
 107, 167, 197, 320, 369, 408
 Waldkirchen 391
 Wallaszky 160
 Wallis, John 286
 Warde, Beatrice 90
 Warga János 24, 27, 28
 Warsewicius, Chr. 234
 Wattenbach, W. 385
 Weber, S. 193
 Wecker, Johann Jakob 132
 Weilen József 169
 Weiner Piroška 409
 Weissenberg, Theresia 61
 Wekerle Sándor 171
 Weller, Emil 79
 Werbőczy 127, 346
 Wesselényi Miklós 319
 Wetzprémi István 160, 285, 403
 Wettstein, Johann Rudolf 287
 Wilberger, C. H. 94
 Williams 94
 Wion, Arnoldus 377
 Witsius, Hermann 286
 Wix Györgyné 98, 113, 407
 Wlada, Ulrich 85
 Wolf, Chr. 65
 Woodroffe 286
 Wurzbach, Constant von 60
 Xenophon 234

- Záborszki Péter 287
Zala György 175
Zalai Zoltán 113
Zalányi Boldizsár 282, 283, 289
Zallinger, Franz 68
Zana György 170
Zapf, Georg Wilhelm 218
Zelk Zoltán 153
Zemplén Jolán, M. 350
Zerdahelyi (álnév) 1. Szent-Iványi József
Zey András 131
Zichy Károly 401, 402
Zichy (Mihály) 174
Ziegler Ignác 106
Zilahy Lajos 370, 371, 373, 374
Zilai Sámuel 162
Zimmermann, Wilhelm Peter 78
Zircz Péter 405
Zoványi György 285
Zoványi Jenő 53, 54, 145, 285, 296, 326,
332, 395
Zrinyi György 77
Zrínyi Miklós 13
Zsembery Anikó 409
Zsigmond Ágost, III. (lengyel király) 119,
244
Zsindely Endre 298
Zsinka Ferenc 10
Zweig, Stefan 149

Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György udvarában

Az európai feudális államok késő középkori történetének egyik legfontosabb sajátossága a centralizált államvezetés kialakításáért folyó harc, amelynek során az uralkodó a rendekbe tömörült nemességgel vetélkedik a hatalomért. A termelési erők jelentős mértékű fejlődése s a polgárság erősödése a korszerű államvezetéstől a központi hatalom mind hatékonyabb irányító szerepét, a nemesség részérdekeinek háttérbe szorítását, majd később a polgárságra támaszkodni képes uralkodó abszolút hatalmának kiépítését kívánta meg. Nyugat-Európában viszonylag zavartalanul mehetett végbe ez a folyamat, ezzel szemben Kelet-Európa számos országában a XVII. század fordulójára megakadt a polgárosodás, s a következő század elejét helyett a feudális viszonyok újraerősödése jellemezte. Ez volt a helyzet Magyarországon is, ahol a török hódítás következtében egyre inkább késleltetett, majd szinte teljesen megrekedő polgárosodás mellé még egy olyan tényező járult, amely a fejlődést gátolta. A magyar rendiséggel ugyanis nem magyar központi hatalom nézett szembe, hanem a Habsburg-dinasztia magyar királyné választott tagjai, akik természetesen dinasztikus érdekeiknek rendelték alá magyarországi politikájukat. Noha a centralizált államok és abszolút monarchiák a feudalizmusnak legfejlettebb szakaszát jelentették, s velük szemben a rendiség a nyugat-európai fejlődésben többnyire konzervatív erőnek számított, a magyarországi helyzetben mégis mindez nem egy esetben fordított előjellel jelentkezett. Történetírásunk újabb eredményei kimutatták a Habsburg birodalom centralizációs kísérleteinek gyengéseit, abszolutisztikus kormányzási törekvések kezdetleges, felemás jellegét, s ezzel párhuzamosan az is egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a velük fellépő rendiség nem csupán partikuláris osztályérdekért, hanem egyben a független Magyarország megteremtéséért is harcolt.¹ Az sem kétséges, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor, majd pedig a két Rákóczi György függetlenségi mozgalmainak, országgyárapító háborúinak határozottan kikristályosodott Habsburg-ellenes ideológiája, s nem kevésbé szilárd vonalvezetésű, céltudatos művelődéspolitikája is volt.

A szakirodalom többször is foglalkozott Erdély fejedelmeinek — különösen Bethlen Gábornak — kultúrateremtő, művelődést szervező tevékenységével, legújabbban például Tarnóc Márton adott átfogó képet a Kárpátok-övezte kis ország irodalmának fejlődéséről.² Érdeemes azonban e képet kiegészíteni az erdélyi fejedelmek irodalompolitikai törekvéseinek egybefogott áttekintésével,

¹ BENDA Kálmán: *Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században*. Bp. 1975., NAGY László: *Bethlen Gábor a független Magyarorszáért*. Bp. 1969.

² TARNÓC Márton: *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*. Bp. 1978.

így határozottabban elkülöníthetőnek reméljük irodalmunk történetében a csakis Erdélyre jellemző eszmei, művelődési és stíláriis sajátosságokat. Ennek érdekében most a gyulafehérvári fejedelmi udvarban jelentkező, s a függetlenségi mozgalmaknak szellemi háttérrel adó eszméket igyekszünk megragadni, a fejedelmek által sugallt vagy támogatott művekre irányítjuk figyelmünket, számba vesszük azokat az írócsoportokat, amelyek a függetlenségi küzdelmek vezetőinek politikai szócsövei voltak és így azok ideológiájának kialakításában fontos szerepet játszottak.

1. Bocskai táborában

Első pillantásra úgy tűnik, hogy Bocskai István rövid fejedelemségére az antik közmondást kell alkalmaznunk: „Inter arma silent Musae”. Vajon juthatott-e ideje alig kétéves fejedelemsége alatt, harcok közepette arra, hogy hadászati és diplomáciai erőfeszítései mellett mozgalma ideológiai támaszának kialakítására is gondot fordítson? Vajon juthatott-e energiája a magyar politikai élet élére oly tüneményes gyorsasággal felemelkedő, de alaposabb humanista képzettséggel nem rendelkező főúrnak arra, hogy írókat és jeles irodalmi alkotásokat is mozgósítson céljai érdekében? A tények azt mutatják, hogy a fejedelem minderre különös súlyt helyezett, s céljai megvalósításában a kard mellett a tollnak is fontos szerepet szánt. Közismert az a szoros kapcsolat, amely a kor legjelesebb magyar költőjét, Balassi Bálint poétai örökségének letéteményesét, a kései reneszánsz irodalom egyik reprezentánsát, Rimay Jánost a fejedelemhez fűzte. Ajtónállója, titkára, diplomáciai leveleinek fogalmazója volt Rimay, aki 1605 áprilisában, feltehetőleg épp a szerencsi országgyűlés idején lépett a fejedelem szolgálatába, s a felkelés egész időtartama alatt (1606 decemberéig) kitartott mellette. Noha a Bocskai aláírásával elküldött levelek mindegyikéről nem állapítható meg pontosan a fogalmazó személye (ez lehetett akár a fejedelem, akár Kátai Mihály kancellár, akár Rimay), néhány levél stílusa mégis kétségtelenül Rimayra vall, aki a humanista retorika teljes fegyvertárát képes volt felvonultatni fejedelme érdekében. Joggal írja Eckhardt Sándor, hogy „Bocskai láthatóan propagandistának használja Rimayt”³, mert egyes felvidéki városok vagy éppen főurak (pl. Thurzó György) megnyerése érdekében valóban szükség volt a hatásos stílusfordulatokra, tudós érvelésre, sőt a korban a meggyőzéshez elengedhetetlen antik exemplumok sorára is. Minderre bőven találhatunk példákat Rimay leveleiben, amelyek jól szerkesztett, manierista stíluséktéményekben bővelkedő írások. Minden bizonnyal nem rajta múlt, hogy a levelekkel oly bőven ostromolt Thurzó Györgyöt végül mégsem sikerült rábírnai, hogy „evezzon azért egy akarattal” a felkelőkkel s a fejedelemhez pártoljon. Ezzel szemben a sikert eredményező levelek egyik szép példája a Thurzó Miklóshoz fejedelmi aláírással küldött Rimay-fogalmazvány, amelynek következtében a címzett néhány hét múlva át is állt Bocskai táborába.⁴

Rimay versei azt tanúsítják, hogy a költő meggyőződéses híve volt patrónusának. Mintegy tíz költeménye datálható a felkelés idejére, s ezek mindegyikében a mozgalom érdekében emel szót, akkor is, amikor a zsoltárok hangján

³ ECKHARDT Sándor: *Bocskai és Rimay*. — It 1959. 478—480.

⁴ *Rimay János összes művei*. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 240, ill. 242.

panaszolja fel a vallásszabadság megsértését, de akkor is, amikor a „hatalmaskodók ellen” kér segítséget Istentől. A korszak legjelesebb alkotása a „magyar nemzetnek romlásán s fogyássán” kesergő költemény, amelynek játékos rímei és kissé bonyolult hasonlatai mögött határozott németellenesség érződik.⁵ A hajdan vitéz magyarság romlásának ugyanis az az oka, hogy rajta „zsírokkal hízódnak az idegen fiak”, ők azok, akik miatt az országban nő az inség, pusztul a haza, megcsappan a katonai erények becsülete. Ebben az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű versben csendül fel először irodalmunkban a kuruc versek hangja, ez a tónus válik majd uralkodóvá a következő évszázad függetlenségi mozgalmainak költészetében.

Rimayn kívül Bocskai még egész sor író és költőt foglalkoztatott. A felkelés idején szűkebb környezetéhez tartozott Péchi Simon, az erdélyi szombatos irodalom legműveltebb képviselője, a kiváló hebraista; Alvinci Péter, akinek Bocskai-párti vitairata sajnos elveszett; Petki János főnemesi költő, a sztoikus filozófia jeles képviselője, de az ő udvarában szolgált az a Szepsi Korotz György is, aki majd néhány év múlva az abszolutizmus politikai elméletével foglalkozó, annak primitívebb változatához tartozó művet fordít magyarra (*Bazilikon dőron*, Oppenheim 1621). Ez az írócsoport kifejezetten „pennájával és elméjével” szolgálja a fejedelmet, így élesen elkülönül a csupán mellékesen verselgető főúri politikusok és hadvezérek (Kátai Mihály, Homonnai Bálint stb.) csoportjától. Értelmiségi réteg tömörül tehát a fejedelem köré, s azt is bizvást állíthatjuk, hogy Rimayval az élen a kor legjelesebb íróit találjuk táborában. Már itt megmutatkozik az erdélyi fejedelmek irodalompolitikájának az a sajátossága, hogy magához vonzza az országosan elismert írókat, tudósokat, s mint látni fogjuk, ez a tendencia a későbbiekben még erősödik.

A Bocskai szolgálatában álló írók egyrészt a mozgalom ideológiáját voltak hivatva kialakítani, másrészt a fejedelem szerepét is pontosan megfogalmazták. Ezt teszi például Debreceni Szappanos János, a váradi káptalan levéltárosa, akit a fejedelem történetíróként is támogatott, hisz végrendeletében 200 forintot hagyott magyar történetének kiadására.⁶ *Militaris congratulatio* c. versében 1604 decemberében Bocskait az álmosdi győzelem alkalmából a hajdúk nevében üdvözli, benne a zsarnok uralkodóval szembenálló „isteni szabadítót” látja, aki a zsidó nép hőseivel, Mózással, Áronnal, Gedeonnal és Józsúvéval állítható párhuzamba. Ez a gondolat — mint azt Benda Kálmán tanulmánya meggyőzően mutatta ki — a kálvini államelméletben gyökerező ellenállási tanból táplálkozik, ezt használják fel a magyar rendek a Habsburg-ellenes mozgalmak ideológiájának kialakításakor.⁷ Hozzátehetjük: nemcsak Bocskai, de Bethlen Gábor esetében is így van ez, a korabeli költők szerint ő ugyancsak szabadító „Gedeonja” mind a magyar nemzetnek, mind pedig az egész kereszténységnek.

Határozottan érezhető az irodalompolitika terén is az alapvető különbség Bocskai és az őt követő fejedelem, Báthori Gábor mentalitása között. Báthori korában felvirágozik ugyan a politikai propaganda-költészet, egyre-másra születnek a politikai paszkvilusok, a politikai aktualitással rendelkező históriás

⁵ Uo. 83.

⁶ *A magyar irodalom története II.* Bp. 1964. 96.

⁷ BENDA Kálmán: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára.* = *Helikon* 1971. 322–331. — A vers szövege: *RMKT XVII/1.* Bp. 1959. 256–260.

énekek, halotti búcsúztatók és publicisztikai írások, ezek azonban sokkal inkább a pártharcoknak, az ország belső instabilitásának jelei, mintsem tudatos irodalompolitikának. Úgy tűnik, Báthori Gábor egyénisége nemcsak a hadi, hanem a szellemi erők összefogására is alkalmatlan volt, az írók és művek célzatos irányítása távol állt tőle, sőt a Bocskai körül aktív tevékenységet folytató literátorok az ő fejedelemsége idején vagy eltávoznak Erdélyből (pl. Rimay), vagy pedig vele szembenállva húzódnak meg, eltávolodva a politikai vezetéstől (pl. Petki János).

2. A „nagy fejedelem”

Gyökeresen megváltozik a helyzet Bethlen Gábor fejedelmi trónra kerülése után. Számos tanulmány és könyv méltatta már „a nagy fejedelem” művelődéspártoló, kultúraszervező tevékenységét, a szakirodalom többször is számba vette a körülötte csoportosult írók, költők, tudósok és művészek együttesét.⁸ A kissé keleties pompával berendezett gyulafehérvári udvar, az ugyanott felállított akadémia, a gazdag könyvtár és a nagyszabású építkezések kül- és belföldről egyaránt vonzották az alkotó értelmiségieket, akiknek közismerten nagy szerep jutott a bethleni diplomáciában. Az írók egy részével Bethlen személyes kapcsolatban állt, sokan közülük már kora ifjúságuktól kezdve az ő alumnusai voltak (pl. Gelei Katona István, Bojti Veres Gáspár, Szilvási K. Márton), mások viszont később állottak szolgálatába. Ez utóbbiak közé számíthatjuk az udvari papokat (Alvinci Péter, Keserői Dajka János, Milotai Nyilas István), az udvari történetírókat (Bocaius János, Háportoni Forró Pál, majd Bojti Veres Gáspár), valamint diplomatáit (Rimay konstantinápolyi követ, Péchi Simon kancellár stb.). Más esetekben tanári vagy éppen írói feladatokkal bíz meg tehetséges tollforgatókat, így Szenci Molnár Albertet Kálvin *Institúciójának* fordításával, de neki ajánlja művét Mikó Ferenc, Redmeci T. János és Pataki Füsüs János is.⁹ Ehhez még hozzászámíthatjuk azonban a Bethlen főembereinek szolgálatában álló, magával a fejedelemmel csak közvetett kapcsolatban levő személyeket, akiknek tolla ugyancsak az erdélyi politikai koncepciót propagálja.¹⁰ Így például Szepsi Csombor Márton a Nyáry-família, Kecskeméti Alexis János pedig a posztumusz prédikációs kötetét kiadó Margitai Péter közvetítésével végső soron ugyancsak ezt az irányvonalat képviseli. Mindebből az is látható, hogy ennek az értelmiségi rétegnek egyes tagjai sokféle szállal kötődhetnek egyrészt az uralkodó személyéhez, másrészt egymáshoz is, így Erdélyben kulturális intézmények (iskolák, egyházkerületek, nyomdák, könyvtárak) jól kiépített hálózatáról s az ehhez kapcsolódó értelmiségiek minden korábnál nagyobb számáról beszélhetünk. Kézenfekvő most már az adatok további sorakoztatása nélkül felvetnünk a kérdést: mi volt az írók és tudós prédikátorok, az irodalmi alkotások és tudományos művek szerepe az

⁸ HEREPEI János: *Bethlen művelődéspolitikája és az új értelmiség kiképzése.* = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. Szerk. KESERŐ Bálint. Bp.—Szeged 1965. 167—272. Uő: *I. Rákóczi György művelődési törekvései.* Uo. 503—582. VITA Zsigmond: *Bethlen Gábor szellemi arcképe.* Tudománnyal és cselekedettel. Bukarest 1968. 22—56, 284—288.

⁹ *A magyar irodalom története.* I. m. 42. és 84.

¹⁰ Az RMK I. Bethlen idejéből 26 művet sorol fel, amelyeket a fejedelemnek vagy környezetének dedikáltak. Vö. BÁN Imre: *Apáczai Csere János.* Bp. 1958. 61.

uralkodói koncepcióban, mit nyújthatott a bőkezű fejedelmi támogatás ellenében az irodalom a politikának?

A Bethlen által anyagilag és erkölcsileg támogatott irodalmi alkotások sokhangú együtteséből mindenekelőtt az a szólam hangzik fel, amely a fejedelmi cím birtoklásának jogosságát igyekszik igazolni. A költők Erdély „nagy fejedelmét” előszeretettel állítják párhuzamba a korábbi legjelesebb magyar királyokkal, különösen a Hunyadiakkal. Prágay András a *Sebes agynak késő sísak* c. terjedelmes politikai versfüzérében így beszélteti őt:

Régi magyaroknak,
Jeles királyoknak,
Én is nyomdokit nyomom,
Hunyadi Jánosnak,
Amaz nagy hadnagynak,
Bátorságát én bírom,
És az Atillának,
Két élő pallosát,
Oldalamon hordozom.

Attila pallosának említésével a magyar királyság katonai dicsőségének hagyománykörébe kapcsolják be ezek a sorok Bethlen alakját, a következő strófákban pedig egyenesen Mátyás király sikereivel állítják párhuzamba tetteit:

Az Hunyadi Mátyást,
Amaz magyar királyt,
Az németek mind félték,
Az bécsi asszonyok,
Síró gyermekeket,
Mátyással ijesztgették.
Engem sem kívánnak,
Valakik karomnak,
Erejét megismerték.

A továbbiakra arra is kitér a költő, hogy Bethlennek „érdeme vala” a magyar koronára, de ő azt elutasította, mert nem azért harcolt, hanem „az köz igazság, hitbeli szabadság” védelméért.¹¹

Még tovább gazdagítja ezt a gondolatkört Szepesi Csombor Márton *Europica varietasa*, amely zömmel épp az 1619-es év folyamán íródott, Bethlen Gábor hadjárata és a cseh fehérhegyi felkelés idején. Szepesi — aki külföldi útja során szoros barátságban állt Bethlen alumnusaival — Kassán élénken helyeselte a „tyrannus fejedelmére” feltámadott cseh rendek mozgalmát, az ott létrejött Habsburg-ellenes vallási egységet, így közvetve Bethlen célkitűzéseit. Az *Europica varietas* lengyel fejezetéből kiérezhető Báthory-kultusz ugyancsak Bethlen uralkodásának jogosságát igazolhatta, mégpedig a fejedelem ajánának Dancka ostromában történő személyes részvétele és hősies magatartása hangsúlyozásával. Miként Hunyadi János hősiessége Mátyásnak, úgy Bethlen István érdemei az ő fiának útját egyengették a trón felé — sugallják egymást túlicitálva a fejedelem körül csoportosuló írók, az ő vonzáskörébe tartozó literátorok. Hápertonni Forró Pál Curtius-fordításának ajánlása, valamint Keserűi Dajka Jánosnak Dávid Pareushoz írt latin nyelvű levele (1618) egyaránt Báthory Istvánnal állítja párhuzamba Bethlent, Alvinci Péter pedig odáig megy, hogy Károlyi Zsuzsannát a Báthory-família leszármazottjának tekintve, rokoni

¹¹ RMKT XVII/8. 59—60.

szálat konstruál Erdély e két országépítő fejedelme között. Joggal mutat rá Kovács Sándor Iván, hogy a két fejedelem hasonló gazdaságpolitikája, konstruktív szemlélete, Konstantinápolyal egyaránt békés viszonyt létesítő politikája valódi alapot adhatott az analógiára, s így a Hunyadiakon kívül Báthory István alakjának a bethleni politika előzményeként értelmezése logikus választásnak mondható.¹²

Már jeleztük, hogy Bethlent — Bocskaihoz hasonlóan — ugyancsak szabadtóként, a nép oltalmazójaként, mintegy Isten küldöttéként propagálta számos irodalmi mű. Szenci Molnár Albert isteni szabadtóként, Prágay Gedeonként, Dajka János a nép törvénykönyvét feltaláló Józsiásként üdvözli, Bojti szerint pedig Bethlen „oly ügyességgel találta meg a hányatott haza számára az üdvös gyógyszereket, hogy szinte második Machaonnak vagy az égből aláhullott Aeskulapiusnak hitték, aki a végeszedelemben szenvedő hazának segítségére jött”.¹³ A görög mitológia jótevő orvosistenségeihez való hasonlítás kétségkívül annak bizonyítéka, hogy Erdély lakossága Bethlentől várta minden probléma megoldását, minden baj orvoslását, a politikai konszolidációt.

A centralizált államvezetési törekvések ugyancsak erős támaszra találtak a fejedelem körében keletkezett államelméleti irodalom termékeiben. Milotai Nyilas István tiszántúli református püspök, majd Bethlen udvari papja a Szent Dávid XX. zsolttárát magyarázó prédikációban (Kassa 1620) például a fejedelem és a „község” kötelességeiről szólva az uralkodói hatalom szuverenitását hangsúlyozza.¹⁴ Pataki Füsüs János rugalmasan módosít a képleten akkor, amikor a magyarországi főrendek megnyerése a cél, ezért irányukban hangsúlyozza a rendi jogok és magyarországi törvények tiszteletben tartásának szükségességét, de ezt fejedelmi jóindulattal magyarázza, s e kegy szerinte vissza is vonható, ha a helyzet úgy kívánja. Bojti Veres Gáspár kéziratban maradt latin nyelvű történeti műve (*De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*) ugyanebbe az irányba mutat, ha kissé bizonytalanul is. Az ő eszményképe az olyan fejedelmi hatalom, amely az alattvalói megelégedettség szilárd talaján nyugszik. „Non in armata militum manu, sed in subditorum benevolentia, fide et amore . . . regnantium situm est” — írja, az viszont nem derül ki pontosan, hogy kiket ért alattvalókon, a társadalom mely rétegeire kell a hatalomnak támaszkodnia.¹⁵ A „subditi” fogalmába feltehetően a nemeseket és a polgárokat egyaránt belefoglalta: a polgárság erősödésének utat nyitó, de alapvetően feudális erdélyi társadalmi képletnek legalábbis ez felelhetett meg leginkább. Már csak azért is így lehet ez, mert a szász polgárokról sok dicséret szót ejt, őket a politikában számottevő elemek közé sorolja.

Kecskeméti Alexis János vaskor prédikációs kötete (Debrecen 1621) jól lehet zömében még Báthory Gábor korában íródott, mégis a Bethlen-kor politikai igényeit elégíti ki, mondandója sok tekintetben a kiadás évében is aktuális volt. Az egész kötetten végigvonul „az ideális fejedelem és a centralizált államvezetés óhajta”, a Dariushoz hasonlítható, népének jótevőjeként uralkodó király kívánalma.¹⁶ A prédikációs kötet a hierarchikus felépítésű feudális

¹² KOVÁCS Sándor Iván: *Pannóniából Európába*. Bp. 1976. 142—152.

¹³ *Erdély öröksége IV.* Bev. MAKKAI László Bp. é.n. 18. — Szenci és Dajka véleménye: RMKT XVII/6. 497—498.

¹⁴ RMK I. 501.

¹⁵ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 328. és 336.

¹⁶ *Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve* (GOMBÁNÉ LÁBOS Olga bevezető tanulmánya). = Régi Magyar Próza Emlékek III. Bp. 1974. 54—55.

társadalmi renden belül keresi és tárgyalja a fejedelmek és alattvalók viszonyát, s az anarchia, a hatalmaskodás elítélése révén azt a konszolidált rendet festi, amely épp Bethlen idején valósult meg.

A belpolitikán kívül az erdélyi külpolitika is igazolást kapott a gyulafehérvári udvar szellemi vonzásában működő írótól. Különösen a török szövetség szorult magyarázatra, mert Nyugat-Európában sokakat Bethlen ellen hangolt a pogánnyal való együttműködés. Keserűi Dajka János 1618-ban pontosan megadja erre Pareushoz írott levelében a választ:

„A német császártól nagyon messze vagyunk, valóban az oroszán torkában vagyunk, s az oroszán könnyen darabokra téphet és szétmarcangolhat minket, míg ő szent császári felsége tanácskozik felőlünk; ha a töröktől oly távol fekvő országok, vidékek, királyok és fejedelmek nagy pénzen igyekeznek megszerezni a töröktől a békét, mi csodálatos van abban, ha mi, oly sok év háborútól összetörve és teljesen elgyengítve ugyanezt tenni kényszerülünk? Mégis nem vagyunk törökök, akiknek azt kívánjuk, hogy bár csak mindjárt pusztulnának s tűnnének el, akármit is hazudoznak rólunk az emberek; a kegyes és méltányos uralkodási mód tanúsítja, hogy a mi dicsőséges fejedelmünk igazi keresztény.”¹⁷

Állandóan visszatérő motívum az erdélyi írók tollán, hogy a török szövetség csak kényszer, amelyet egyrészt a földrajzi közelség, másrészt a Habsburgok és az ellenreformáció túlkapasai váltottak ki. Kecskeméti prédikációi ugyan csak azt hangsúlyozzák, hogy a törökkel szemben nincs eszmei-elvi közösség, de ugyanakkor taktikusan kell velük szemben viselkedni. A wittenbergi szemlélet szerint a török hódítás „flagellum Dei”, ellene nem a harc, hanem az erkölcsös életre való áttérés segít. Ez a koncepció mindenestre jól beleillett a Habsburg-ellenes támadást indító Bethlen ideológiájába.

A portával való béke hirdetése mellé természetesen az osztrák császári sereg elleni hadjárat indoklása társult. A II. helvét hitvallás (1567) ekkoriban készült magyar fordításának (Debrecen, 1616) egy passzusa ehhez kézenfekvő kiindulási pont lehetett, mert eszerint a fejedelemnek kötelessége „haddal is az népek megmaradását oltalmazni”. A fordító Szenci Csene Péter Rhédei Ferencnek, Bihar vármegye főispánjának, váradi kapitánynak, Bethlen főtanácsosának ajánlotta művét, így ez jól ismert lehetett a gyulafehérvári udvarban.¹⁸ Idézett gondolatát találjuk meg Milotai már említett könyvének (*Speculum Trinitatis*, Debrecen 1622) előszavában, ahol kifejti, hogy Bethlen békét akar, de a Habsburg császár szöszegése és a protestáns-üldözések harcra kényszerítik, ugyanis „a haza háborgatóit kell megfenyíteni”.

Bethlen első hadjáratának legteljesebb ideológiai fegyvertárát Alvinci Péter *Querela Hungariae* (Kassa 1619) c. röpirata adja. A szenvedélyes hangú kiáltvány sorra veszi a felkelés okait, s köztük különösen nagy szerepet tulajdonít a protestáns sérelmeknek és az ellenreformáció előretörésének. A királyság területén egyre nagyobb hatalomhoz jutott a klérus, innen ered a „pilises papok” elleni éles hang:

„Mert kicsoda hintegetett újonnan ezen hazának polgártársai és lakosai közt visszavonást és ellenkezést? A pilises papok! Kicsoda lón tanácsával oka, hogy segítség színe alatt az erdélyi fejedelem ellen annyi vérontással menjenek? A nyírt papok! Kicsoda készítése, hogy ófelsége a mi kegyelmes urunk a bécsi békesség szerzésének megtartá-

¹⁷ *Erdély öröksége* IV. I.m. 5.

¹⁸ SZEKFŰ Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. 155—156.

sára ... ne legyen köteleés? A pilises papok! Kicsoda vezére és oktatója ama szörnyű regulának, hogy a keresztyén evangélikusoknak ... a hittel való fogadást nem kell megtartani? A pilises papok! Kicsoda oka, hogy a nekünk tett ígéreteket akárminemű formán lettek is, bé nem teljesítették? A nyírt papok! ..."¹⁹

Ha a Bethlen-kor erdélyi hitvita-irodalmának termékeit áttekintjük, szembevetünk a vitairatok megjelenésének és a politikai-katonai helyzetnek az összefüggése. Béke idején a fejedelem fékezi a vallási ellentéteket, mert a villongások megbonthatták volna a politikai egységet. Pedig az ellenkezőre, az ország erőinek, a különböző felekezetű társadalmi rétegeknek az összefogására volt szükség Erdély politikai stabilitásának biztosításához. A vallási viszályok visszafogásához jó alaphoz kínálkozott Pareus irénikus mozgalma, a felekezeti béke eszméje, Igaz, Pareus csupán a két vezető protestáns felekezet összebékítésén fáradozott, s magyar tanítványai (Alvinci, Samarjai János és mások) is ezt az ügyet képviselték, mindez azonban az erdélyi „négy recepta religio” rendszerében az „irénizmus továbbfejlesztését vonta maga után”.²⁰ Ezt szolgálták a felekezeti villongásokat és viszálykodásokat betiltó országgyűlési határozatok, így például az 1619. szeptember 11-i pozsonyi gyűlés VIII. artikulusa, amely így szól:

„Magyarországban ez ideiglen közönségesen bévött, megengedettött és szabad religión levő minden rendeknek megparancsoltassék, hogy egymás között békességben és egyességben éljenek, visszázkodások, versengésök és azok minden alkalmatossága úgy el távoztassék, hogy ennekutána csak valami kicsiny alkalmatosság se adassék köztök való gyűlölségre és zenebonának indítására.”²¹

A Bethlen-szakirodalomban gyakran esik szó a fejedelem viszonylag toleráns valláspolitikájáról, más felekezetűekkel szemben tanúsított türelméről. Kétségtelen, hogy a század valamennyi erdélyi uralkodója között ő a legrugalmasabb, a legnagyobbvonalúbb egyéniség ezen a téren is, de a tüzetesebb vizsgálat azt is megmutatja, hogy a bethleni tolerancia nem elvi természetű, hanem politikai, gazdasági vagy hadi céljainak függvénye. A jezsuita Káldi György bibliafordításának kiadását (Bécs 1626) például azért is támogatja jelentős összeggel, mert a bibliafordító diplomáciai szolgálatait igénybe vette, ő volt Bécsbe küldött követe.²² A szombatosok ellen az 1618. okt. 4–21. között lezajló kolozsvári országgyűlésen hozott intézkedéseket végül is nem hajtották végre, mert ez a fejedelemség belső társadalmi bázisát gyengítette volna. Sőt, Alvincen Bethlen az anabaptistákat is letelepítette, nyilván azért, hogy kiváló kézműipari munkájukra számíthasson.²³

A Pázmány—Alvinci hitvitában szintén érezhető Bethlen politikai szempontjainak hatása. A vita ugyanis 1609-ben rendkívül szenvedélyes: Pázmány híres Kálvin-credoja nyomán a protestáns rendek az érsek perbefogását,

¹⁹ *Alvinczi Péter válogatott művei.* Kiadja INCZE Gábor. Bp. 1935.

²⁰ BARCZA József: *Újabb szempontok a Pázmány-vitához.* = Református Egyház 1978. 7. sz. 155.

²¹ *Szepsi Laczkó Máté Krónikája.* = Erdélyi Történelmi Adatok III. 241. A pozsonyi országgyűlés határozata 1620. febr. 18-án emelkedett jogerőre, vö. RMK II. 407. 8—11. A besztercebányai országgyűlés 1620. május 31-én ugyanilyen értelemben határoz, vö. RMK II. 412. Barcza Józsefnek köszönöm, hogy ez utóbbi adatokra figyelmeztetett.

²² HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.* München 1973. 265.

²³ RÉVÉSZ Imre: *A reformáció az erdélyi oláhok között.* Debrecen, 1938. 27.

Alvinci pedig egyenesen katonaság kivezénylését kérte, amire Pázmány válasza: „Noha talán nem karddal, hanem pennával, nem vérrel, hanem téntával kellene én ellenem hadakoznod.”²⁴ 1613 után, Bethlen fejedelemségének kezdetén Alvinci mindaddig mérsékli vitázó szenvedélyeit, ameddig csak meg nem indul Bethlen támadásának előkészítése. Ennek jegyében készül már az *Itinerarium Catholicum* (Debrecen 1616) c. vitairat, csúcspontja pedig a *Querela Hungariae* (1619) és a Balásfi Tamás ellen írott jezsuitaellenes *Machiavelisatio* (Kassa 1620) c. írás.

A hadjárat elmúltával a hitviták intenzitása csökkent, hisz 1622 után Bethlen a Habsburg-házzal történő együttműködés lehetőségeit kutatta. Odáig is elment, hogy Cecilia Renata osztrák főhercegnő kezét megkérte, arra számítva, hogy így a Habsburgokkal törökellenes szövetséget köthet. Az ilyen tervnek természetesen az ellentétek csökkentése, nem pedig élezése felelt meg. Csak többszörös próbálkozások s két nyári hadjáratának (1623 és 1625) felemás eredményei után, 1629-ben szólalnak meg ismét a hitvitázó ellenfelek, s élénk irodalmi polémia fejlődik ki. Pécsváradi Péter nagyváradi prédikátor 888 oldalas — nyilván régóta készülő — vitairata ekkor jelenik meg, amelyre Pázmány azonnal válaszol Sallai István álnéven, majd Pécsváradi replikáját újabb Pázmány-vitairat követi. Ekkor már Bethlen számára sem lesz célszerű a vitaszellem elaltatása, mert svéd és orosz szövetségben új hadjárat tervét kovácsolja, ezért adja meg a jelet katonai támadásának teológiai-ideológiai előkészítésére.²⁵ 1629. február 18-án a tasnádi zsinaton elhatározták a Kalauz megcáfolását, s nem sokkal később a vaskos hitvédelmi szintézist a protestáns teológusok fejezetenként felosztották maguk között a cáfolat minél gyorsabb elkészítése érdekében. Ez ugyan soha nem készült el, témánk szempontjából azonban nem ez a lényeges. Sokkal inkább az a tanulság, hogy Bethlen rugalmas valláspolitikája mindig a diplomáciai és hadi helyzet függvénye, a nemzeti függetlenségért fegyvert fogó erdélyi fejedelmek legjelentősebbike a hitvitairodalmat is jó érzékkel szabályozta országegyesítő céljainak megfelelően.

Miként a vallás terén, úgy a nemzeti kérdésben is az erők megosztása helyett azok összefogása volt Bethlen eszménye. Ennek jegyében fáradozott az erdélyi románság református hitre térítése érdekében is, de ezt soha nem a hatalom pozíciójából tette. Egyik levelében Cyrill Lukaris konstantinápolyi pátriárkának kifejti, hogy igen nagy politikai előny lenne Erdély számára a románság áttéréseivel megerősödő vallási egység.²⁶ A pátriárka ezt elutasította, de Bethlen ennek ellenére is sok gondot fordított a román egyházkerületek ügyeinek rendezésére, s ugyanakkor a teljes Bibliát is lefordíttatta román nyelvre. Halála megakadályozta a mű kiadását, a kézirat pedig később elkalódott, utolsó híradásunk róla 1680-ból származik.²⁷ Bethlennek ez a törekvése mégsem volt hiábavaló, hisz utódai új fordítást készíttettek, s a Rákócziak korában ennek megjelenése révén nagyot lépett előre a román nyelvű írásbeliség.

²⁴ Pázmány Péter *Összes Művei II.* Bp. 1895. 632.

²⁵ BARCZA: I.m. 157.

²⁶ JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között.* Kolozsvár 1940. 140.

²⁷ Uo. 205. skk. Redmeci T. János jegyzi meg 1622-ben, hogy a román bibliafordítás Bethlen dicsőségére válik: „Nagy halmot hajt, Kegyelmes Úram, ez is az dolog az Felséged magossan meg tetéztett és ugyan mind az fényes égig fel nevelkedett szép böcsületes dicséretihez. . .” Erdély öröksége IV. I.m. 46.

Bethlen irodalompolitikájának valamennyi összetevőjét figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az írók és könyvek megbecsülése terén a korabeli Európa legműveltebb uralkodói közé tartozott. Nem véletlenül írta róla Milotai, hogy a táborban is „magával szekéren válogatott jó könyveket, mint egy kis Bibliothekát hordoz”,²⁸ s ugyanezt jelzi gyulafehérvári könyvtárának a kortársak elismerését kivívó gazdag anyaga is. Közismert tény, hogy a politikájának ideológiai alapjait lerakó prédikátor-írókat sok kedvezményvel látta el, 1629. júl. 13-án kelt oklevelével pedig valamennyiüket a nemesség soraiba emelte.²⁹ Az értelmiség megbecsülése polgári vonásnak számíthatna, Bethlen azonban ezt feudális módon, rendi privilégiumok adományozása által juttatta kifejezésre, s ez az ország társadalmi viszonyaiból szükségszerűen adódott. Erdélyben csakúgy, mint egész Kelet-Európában, ekkor még a feudális termelési mód az uralkodó, s ezen csak hosszú fejlődési folyamat változtathatna. Bethlen kétségkívül a centralizált államvezetést valósította meg, ezt szolgálta többek között irodalompolitikája is. Az abszolutizmus kiépítéséhez nem volt még elég erős az erdélyi polgárság, s az erdélyi államelméleti irodalom is csak néhány hangot szólaltat meg az abszolutisztikus uralom kiépítése érdekében. Bethlen mindenestre ebben az irányban indítja meg a fejlődést, a feudalizmus korszerűbb változatainak megvalósításán munkálkodott, s ha a Nyugat-Európa-hoz viszonyított évszázados elmaradást nem is hozhatta be másfél évtized alatt, a művelődés hiányainak pótlásáért eredményesen fáradozott.

3. A hagyomány továbbvivője: I. Rákóczi György

Rimay János 1629. május 25-én levelet írt I. Rákóczi Györgynek, s ebben ékes manierista stílusfordulatokkal fejtette ki, hogy a legmagasabb rendű emberi tevékenység az irodalom, ez biztosítja az örök hírnevet, így ennek támogatására buzdítja levelének címzettjét is.³⁰ Felsőmagyarország legnagyobb földbirtokosa és főkapitánya, Sárospatak ura azonban már ezt megelőzően is jeles mecénása volt az íróknak. Az ő ösztönzésére és pénzbeli támogatásával jelent meg Prágay Andrásnak, szerencsi udvari papjának tollából a *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa 1628) c. vaskos Guevara-fordítás, amely a korabeli udvari élet kódexe, alapvető kézikönyve lett. Ez a mű nem kötődik közvetlenül a gyakorlati politikai élethez; Bán Imre részletes tanulmányban mutatott rá, hogy a vaskos könyvnek „állambölcseleti, politikai iratként való emlegetése kevésbé jogosult”, hisz anyaga szórakoztató céllal íródott, a sztoikus morál tételeit fejté ki.³¹

Hasonló megállapításokra juthatunk akkor is, ha a Rákóczi György által az 1620-as és 30-as években támogatott többi író munkáit vizsgáljuk meg. Szinte valamennyi a sztoikus szellemű udvari etika népszerűsítésére törekszik. Egyik pártfogoltja, Salánki György, a későbbi sárospataki rektor, még hollandiai tanulmányai idején fordította le Erasmus *Enchiridion militis Christiani* c. művét magyarra, s ezt Rákóczinak ajánlva adta ki (Leyden 1627). A könyv

²⁸ MILOTAI NYILAS István: *Speculum Trinitatis*. Debrecen 1622. B levél verso. RMK I. 480.

²⁹ ZSINKA Ferenc: *Bethlen Gábor címeres levele papok részére*. Nagyenyedi Album 1926. 101–110.

³⁰ Rimay János *Összes művei*. Kiadja ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 434–440.

³¹ BÁN Imre: *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 156.

a keresztény humanizmus szellemében ad tanácsokat a *pietas* és a *doctrina* összeegyeztetésére, s a sztoikus szellemű keresztény életvitelre buzdít. Ugyanezt teszi Vetési István mezőtúri lelkész terjedelmes *epistola cohortatoriá*-ja is, amelyet 1631. nov. 19-én intéz a már fejedelemmé választott Rákóczihoz.³² Vetési a Justus Lipsiustól származó uralkodóeszményt tárja patrónusa elé neo-sztoikus erénytan keretében. Szerinte az uralkodáshoz erő és jó erkölcs, ez utóbbihoz pedig jóakarát, méltóság, mértékletesség, szelidség és más erények szükségesek. A hosszú felsorolásból végül is a jó törvények által mérsékelt, centralizált fejedelmi hatalom lipsiusi eszménye látszik kibontakozni, s ez jól illeszkedett Rákóczi fejedelemségének korai szakaszához, az Erdély feletti uralomért Bethlen Istvánnal folyó esatározások nyugtalan légköréhez.

Justus Lipsius magyarországi recepciója Rimaynak a jeles németalföldi filozófushoz írott leveleivel kezdődik, de kultusza alighanem I. Rákóczi György uralkodásának elején éri el tetőpontját. Lipsius két fő művének (*De Politica* és *De Constantia*) fordítója, Laskai János, a fejedelemhez közel álló személyeknek, Vay Péter kamarásnak, ill. Madarász György eperjesi kereskedőnek, Rákóczi hírszerzőjének ajánlja munkáit, amelyek természetesen már korábban latinul is ismertek voltak az udvari körökben.³³ Rákóczi-kori népszerűségének oka minden bizonnyal az lehetett, hogy az általa ajánlott államforma olyan centralizált fejedelmi hatalom, amelyben még a rendek is nagy szerepet kapnak, ugyanakkor viszont a feudális anarchia megfékezésére már elegendő a központi hatalom. Az uralkodó és a rendek harmonikus kapcsolatát sugallja az erények rendszerének lipsiusi hierarchiája, amelynek talajáról az abszolutizmusnak legfeljebb egy patriarchálisabb változatát lehet elfogadni, s ez a megoldás joggal nyerhette meg a Bethlen örökébe lépő, de elődjénél konzervatívabb felfogású Rákóczi tetszését.

Az öreg Rákóczi György felekezeti szempontból sokkal merevebb, mint elődje volt. A „reformata religio”-t fokozatosan államvallássá építi ki, az unitáriusok és szombatosok működését a dési *complanatio* 1638-ban gyakorlatilag megbénítja, s ezzel Erdély szellemi élete is sajátos színfolttal lesz szegényebb. Nagyhatalmú püspöke, Geleji Katona István nemcsak a reformációnak e legfiatalabb hajtásait semmisítette meg, de kíméletlen harcot folytatott a puritanizmus ellen is, főként pedig Medgyesi Pál iránt táplált ellenszenvet. A Bethlen-kori szabadabb szellemi légkört a vallásos intézményekkel és dogmákkal körülbástyázott református egyház uralma váltotta fel, az a szellem erősödik ekkor, amely majd később Apácai Csere János és Tótfalusi Kis Miklós pályáját is derékba törte. Tarnóc Márton árnyalt elemzése tüzetesen bemutatta Geleji mindkét irányú hatását: egyfelől nagy érdemeit az oktatásügy és könyvkiadás fellendítése terén, másfelől azt, hogy a fejedelmi hatalom árnyékában attól teljes mértékben támogatva, végső soron „szellemi életünk megmerevítésén fáradozott.”³⁴ Ugyanez a kettőség jellemzi a gyulafehérvári román nyomda megszervezésének ügyét: nagy eredmény, hogy 1648-ban megjelenik az Újszövetség románul, s ezt követően zsoltárok, katekizmusok és énekeskönyvek egész sorát nyomtatják ki ezen a nyelven, de ugyanakkor az is tény, hogy mindez az áttérítés céljából történt. Geleji ún. *conditiókat* állapított meg a görögkeleti szertartású román egyházkerületek számára, s mivel Simion Stefan püspök

³² TARNÓC Márton: *Egy ismeretlen magyar nyelvű államelméleti munka.* = Itk 1965. 701—707.

³³ *Régi Magyar Prózái Emlékek* II. Sajtó alá rendezte TARNÓC Márton. Bp. 1970.

³⁴ TARNÓC: *Erdély művelődése.* . . I. m. 93.

ezeket elfogadta, megindult a görögkeleti liturgia átformálása.³⁵ Egyik oldalon tehát a román írásbeliség fellendítése, a másikon viszont felekezeti türelmetlenség jelzi Geleji irodalmi tevékenységét, s ez a kétarcúság egyben a Rákóczi-kori Erdély szellemi életének is egyik alapvető jellemzője.

A 30-as évek neosztoikus szellemi légkörét lassanként a református egyház megcsontosodott szemlélete váltotta fel, s Geleji Katona kétségkívül meglévő tehetségét és széles körű tudását így már egy konzervatívabb fejedelmi koncepció szolgálatába állította. Vele szemben a puritán eszméket valló Medgyesi képviselte a szellemi progressziót, aki *Praxis pietatis* (Debrecen 1636) címen kiadott, angolból fordított kegyességi iratában az ortodox dogmatika helyébe az oldottabb vallásosság eszményét, egy kevésbé merev etikai követelmény-rendszert állított.

4. A bukás felé

Az öreg Rákóczi György halála után gyakorlatilag özvegye, Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony vette kezébe a család különböző ügyeinek irányítását, s tevékenysége nyomán jelentősen fellendült a Rákócziak székhelyének, Sárospataknak kulturális élete. Ennek egyik oka minden bizonnyal az lehetett, hogy 1639 óta az iskola rektora volt a puritán eszméket valló Tolnai Dali János, s az általa terjesztett nyitottabb szellemű légkör termékenyítőleg hatott a tudományok fejlődésére, végső soron ennek lett következménye Comenius Patakra hívása. De ugyanebbe az irányba mutatott a két Rákóczi-fiú eltérő mentalitása is: míg ugyanis Zsigmond anyjával együtt szívügyének tekintette a művelődés fellendítését, addig az Erdély fejedelmévé lett ifjabb György semmi komoly érdeklődést nem tanúsított a tudományok iránt. Joggal tételezhető fel, hogy ellenvetés nélkül teljesítette anyja és testvére kérését a Bethlen-könyvtár számos értékes darabjának Patakra szállítását illetően, így Bethlen bibliotékájának tekintélyes része került a Rákócziak észak-magyarországi birtokának szellemi központjába.³⁶

A Gyulafehérvárról Sárospatakra áramló könyvek útja egyben az irodalompolitikai törekvésekben beállott változást is szimbolizálja. Nem a fiatal erdélyi fejedelem, hanem a Patakon maradt testvér és Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony irányítja most már az irodalompolitikát, nekik szól a dedikációk többsége, s ők hajtják végre az évtized legjelentősebb szellemi vállalkozását, Comenius meghívását is. A cseh tudós pedagógus korszakalkotó oktatási reformjait és filozófiai jelentőségét a roppant gazdagságú nemzetközi szakirodalom már bőven méltatta és vizsgálta, magyarországi működésének horderejét tehát ezúttal nem szükséges hangsúlyoznunk. Annál fontosabb viszont témánk szempontjából az az összefüggés, amely a Comenius művei által felvázolt politikai program és a Rákócziak politikai tervei között fedezhető fel.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés: vajon mi lehetett az oka annak, hogy az öreg Rákóczi György nem tartotta szem előtt az erők egyesítésének Erdély számára oly szükséges elvét, s a család hatalmas birtokait kettéosztva, a magyarországiakat kisebbik fiára hagyta? Péter Katalin tanulmányából ki-
világlik a látszólag logikátlan s a család hatalmát megosztó lépés politikai hát-

³⁵ JUHÁSZ: I.m. 148—152.

³⁶ JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976. 201—203.

tere, s az alaposabb vizsgálat a bonyolult helyzetben nagyon is átgondolt tervet fedezhet fel.³⁷ Az Erdélyből tervezett lengyelországi hadjárat végén ugyanis nem a fejedelemnek, hanem testvérének, Zsigmondnak jutott volna a lengyel trón, s innen kiindulva, magyarországi birtokaira támaszkodva nyerhette volna el a magyar királyságot. Ez a királyság mind Erdély, mind Lengyelország erejére támaszkodhatott volna, de a szultántól mégis függetleníthette volna magát. Ez a merész elképzelés ekkor szinte az egyetlen járható útja lett volna a nemzeti függetlenség megvalósításának, de ez is szertefoszlott a fiatal Rákóczi Zsigmond korai, tragikus halálával (1652).

Vajon tudott-e erről a koncepcióról a Rákóczi-udvar szellemi életét jelentős mértékben meghatározó tudós, a kor egyik legtermékenyebb írója, Comenius? Minden bizonnyal, hisz tudjuk, hogy Patakról történő távozása, 1654 után „mintegy hivatalos diplomatája” volt a Rákócziaknak, bizalmas jelentésekben számolt be a külföldön szerzett diplomáciai hírekről.³⁸ Valószínű, hogy korábban is tudott az önálló Magyarország megteremtésének merész tervéről, amit saját hazája, Csehország felszabadításának megcsillanó reménye miatt is támogatott. Sőt, Comeniust Rákóczi Zsigmond halála sem akadályozta abban, hogy egyre vakmerőbb formába öntse elképzeléseit, noha az ifjabb Rákóczi halála ezeket már gyakorlatilag kivihetetlenekké tette. A török porta ugyanis nem egyeztetett bele Erdély és Lengyelország uniójába, mivel a létrejövő nagyhatalom a félhold számára komoly veszélyt jelenthetett volna. Comenius azonban ezt tudomásul nem véve, Drábik Miklós fantasztikus vízióinak és jóslatainak hitelt adva, nagyszabású külpolitikai tervet vázolt fel *Gentis felicitas* c. művében. Már 1654-ben kész volt vele, de csak 1659-ben jelent meg Amsterdamban, nyilván azzal a céllal, hogy a külföldi közvéleményt II. Rákóczi György mellett mozgósítsa.

Comenius szerint a nemzeteket „igazában azok teszik boldoggá, akik a hatalmat gyakorolják: akkor, ha bölcssek, jámborak, kegyesek a jók iránt s a gonoszokkal szemben szigorúak.” A nemzet boldogságának feltételei: hazai vérből való király, az „összes rendek közszabadsága”, serénység, mesterségek és tudományok gyakorlása, s az ifjak helyes nevelése. Olyan fejedelemre van tehát szükség, aki mindezeket beteljesíti, s az ilyen nagy célok megvalósítására Isten mindig ki is választott valakit. Ez a kiválasztott ember, aki az összes feltételeknek megfelel, maga II. Rákóczi György, neki kell tehát a Habsburg zsarnoksággal szembeállnia.³⁹

Míg Comenius lelkes buzdítása korábban reális alapokon nyugodott, s a *Sermo secretus Nathanis ad Davidem* (1651) c. írása a rendkívül tehetséges Rákóczi Zsigmond számára reális lehetőségeket tárt fel, addig a szűkebb látókörű és kisebb áttekintőképességgel rendelkező Györgyöt időközben irreálisá lett vállalkozás felé sodorta. Comenius éles szemmel látta meg a kelet-európai társadalom elmaradottságának okait, reálisan mérte fel a polgári kultúra fájó hiányát, a politika terén azonban izzó hazaszeretete az illúziók világába ragadta. A Rákóczi-házban a cseh ügy lehetséges szövetségését látta, s minden erejével a Habsburg-hatalom ellen igyekezett mozgósítani. A meggondolatlan

³⁷ PÉTER Katalin: *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*. = Századok 1972. 664—665.

³⁸ BÁN Imre: *Eszméék és stílusok* I.m. 163.

³⁹ *Comenius Magyarországon*. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, bevezette és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Bp. 1962. 355—360.; MAKKAI László: *Gentis felicitas*. = Pedagógiai Szemle 1958. 964—972.

ifjú fejedelem pedig hitt az eleve elrendeltnek hirdetett és megjósolt győzelemben, s ez okozta vesztét: lengyelországi vereségével jó időre eltűnt az önálló, törököktől és Habsburgoktól független Magyarország megvalósításának reménye.

A nemzeti függetlenségi mozgalmak vezetői szinte kivétel nélkül jól látták, hogy a kard mellett a tollra, a katonák mellett az írókra is szükségük van céljaik eléréséhez. Az általuk kialakított irodalompolitika sok tekintetben befolyásolta a mozgalom sikerét. Bocskai hajdúinak diadalaihoz Rimay hazafias versei, kuruc szólamokat felcsendítő költeményei szolgáltatták az ideológiai hátteret, s ez a hagyomány az egész század költészetén végigvonult. Bethlen nemcsak a diplomáciában, hanem az irodalompolitikában is sokhúrú hangszeren játszott, s a különböző szólamokat kítűnő érzékkel hangolta össze: hitviták és államelméleti művek, versek és útleírások, prédikációk és történeti művek hosszú sora tanúsítja ezt. I. Rákóczi György udvarában a sztoikus etika rendkívüli népszerűségét hamarosan elhomályosította az ortodoxia erősödése, s a fejedelmi konzervativizmus ez utóbbival szövetkezett. Utóda, II. Rákóczi György sokkal kevesebb gondot fordított az ideológiai és művelődési kérdésekre, az ő korában már nem Gyulafehérvárott, hanem Sárospatakon születtek a fontosabb irodalompolitikai elképzelések. Ezek azonban nem váltak be, s a lengyel hadjárat régóta érlelt tervének elsietett végrehajtása katasztrofát eredményezett.

Az igazán nagy uralkodók mindig találtak módot arra, hogy a társadalmi, katonai és diplomáciai helyzet irányítása mellett az ideológiát, s az ezzel szorosan összefüggő irodalmat és művelődést támogassák, kibontakozását elősegítsék. Ez történt Erdélyben is, ahol az irodalompolitika mindig szerves részét, el nem hanyagolható elemét jelentette az országos politikának, s a nemzeti függetlenségi mozgalmaknak.

ISTVÁN BITSKEY

Literaturpolitik zur Zeit Gábor Bethlens und der zwei György Rákóczi

Das blühende Wirtschaftsleben und das konsolidierte Gesellschaftssystem des ungarischen Fürstentums Siebenbürgen im XVII. Jahrhundert schufen für die kulturellen Institutionen und auch für die Literatur die Möglichkeit einer schwungvollen Entwicklung. Die Siebenbürger Fürsten sahen es gut, dass zur Verteidigung der Selbstständigkeit des Landes bedürften sie neben dem Schwert auch des Feders, neben den Soldaten der Schriftsteller und der von ihnen vermittelten ideologischen Waffen. Zu den Siegen der Heiducken von Bocskai (1604—1606) wurde der ideologische Hintergrund durch die patriotischen Gedichte Rimays geliefert, und diese poetische Stimme wurde in den späteren Jahrzehnten immer stärker. Die siebenbürgische Literaturpolitik entfaltete sich zur Zeit des Fürsten Gábor Bethlen (1613—1630) mit bestimmten Konturen. Bethlen verstand es, die Literatur der Religionsstreiten, die staats-theoretischen Werke, Predigten und historische Werke gleichmässig in den Dienst seiner politischen Ziele zu stellen. Darum unterstützte er die protestantischen Geistlichen, die ihre schriftstellerische Tätigkeit in den Dienst der fürstlichen Macht stellten. Im Hofe György Rákóczis I wurde die grosse Volkstümlichkeit der stoischen moralisierenden Werke durch die Verstärkung der reformierten Orthodoxie in den Hintergrund verschoben, diese letztere wurde immer mehr die Stütze der fürstlichen Macht. György Rákóczi II verwendete mindere Sorge als sein Vorgänger auf die Sache der Kultur und der Literatur; zu seiner Zeit (1648—1658) war schon nicht Gyulafehérvár (Karlsburg), sondern Sárospatak der Mittelpunkt der literaturpolitischen Ideen. Im XVII. Jahrhundert bildete die siebenbürgische Literaturpolitik einen organischen Teil, ein nicht vernachlässigbares Element der nationalen Unabhängigkeitsbewegungen.